

WAŻNE POJĘCIA HISTORYCZNE

Cywilizacja – poziom rozwoju dużej grupy ludzi, czyli wybitne osiągnięcia ludzi w dziedzinie kultury duchowej (np. religii), materialnej (np. wynalazki) oraz organizacji społeczeństwa (np. ustrój); rozwój cywilizacyjny polegał m.in. na wykształceniu się pisma, monoteizmu, rolnictwa, rzemiosła oraz osad lub miast i demokracji.

Ustrój – sposób zorganizowania władzy w państwie.

Prehistoria (prahistoria) – nauka badająca dzieje (przeszość) ludzkości przed wynalezieniem pisma.

Historia – nauka badająca dzieje (przeszość) ludzkości po wynalezieniu pisma.

Heraldyka – nauka pomocnicza historii – zajmuje się herbami.

Herbarz – zbiór herbów wraz z ich opisem, zawierający informacje o ich pochodzeniu oraz wyliczenie rodów, które je używają.

Genealogia – nauka pomocnicza historii – ustala związki pokrewieństwa i powinowactwa między ludźmi.

Archeologia – nauka pomocnicza historii, która bada przeszłość na podstawie źródeł wydobytych z ziemi.

Kartografia – nauka sporządzania map.

Awers – strona główna monety, medalu itp.

Rewers – strona odwrotna monety, medalu itp., zawierająca treści uzupełniające.

Awers medalu z Ludwikiem Zamenhofem

Rewers medalu z Ludwikiem Zamenhofem

Tymf Augusta III Sasa – awers monety

Tymf Augusta III Sasa – rewers monety

Wynalazek – rzecz nowa lub udoskonalona, stworzona (skonstruowana) przez człowieka, np. koło.

Odkrycie – zdobycie, uzyskanie wiedzy na temat czegoś dotychczas nieznanego, np. odkrycie jakiejś wyspy dotąd nieznannej.

Monarchia – forma rządów w państwie, w którym rządzi monarcha (książę, król, cesarz, sułtan itd.); może on uzyskiwać władzę przez dziedziczenie (monarchia dziedziczna) lub wybór (monarchia elekcyjna); jeżeli monarcha sprawuje władzę dożywotnio, samodzielnie to jest to monarchia absolutna, jeśli zaś sprawuje władzę z innymi organami państwa to jest to monarchia konstytucyjna.

- monarchia patrymonialna – monarchia, w której władca jest właścicielem całego państwa, a wszyscy jego mieszkańcy są poddanymi władcy (nie ma obywateli); władca może dzielić państwo lub podarować jego część wybranej osobie, np. córce w posagu, ponieważ państwo jest własnością władcy; mieszkańcy państwa, mimo osobistej wolności, winni byli władcy posłuch, był on też ich najwyższym sędzią, a państwo i władza monarsza (jako ojcowizna) mogły być dowolnie przekazywane przez panującego potomkom; przykładem monarchii patrymonialnej może być państwo Franków za Karola Wielkiego lub Polska pierwszych Piastów
- monarchia konstytucyjna – monarchia, w której, na podstawie konstytucji, monarcha dzieli władzę z organem przedstawicielskim, np. parlamentem; w późniejszym czasie przekształciła się w monarchię parlamentarną

- **monarchia parlamentarna** – monarchia, w której cała władza należy do parlamentu, natomiast monarcha sprawuje funkcje reprezentacyjne; ten typ monarchii wykształcił się w Wielkiej Brytanii w XVII w.
- **monarchia stanowa** – monarchia, w której monarcha współrządził z reprezentacją stanów (władza monarchy była ograniczona na rzecz stanu szlacheckiego, duchownego i rzadko kiedy mieszczańskiego); [to inaczej ograniczenie patrymonialnej władzy monarchy poprzez przyznanie wpływu na decyzję w najważniejszych sprawach dotyczących państwa przedstawicielom niektórych stanów (duchowieństwu i szlachcie); chłopów i mieszczan nie dopuszczano do decydowania]; monarchia stanowa najwcześniej wykształciła się w Anglii (XIII w.) i we Francji (XIV w.); w Polsce pewne jej elementy pojawiły się za Kazimierza Wielkiego
- **monarchia absolutna** – monarchia, w której władza zwierzchnia należy całkowicie i niepodzielnie do monarchy (w czasach starożytnych typem monarchii absolutnej była, np. monarchia despotyczna w starożytnym Egipcie (monarchia, w której monarcha miał niepodzielną władzę (był despotą) – był najwyższym wodzem, prawodawcą, sędzią, kapłanem; ustanawiał prawo, lecz sam stał ponad prawem; jego pozycja wynikała z tego, że był uważany za boga lub syna boga); w czasach nowożytnych taki typ ustroju wykształcił się we Francji za Ludwika XIV, który skupiał władzę ustawodawczą (prawodawczą), wykonawczą i sędziowską)

Demokracja szlachecka – system ustrojowy Rzeczypospolitej wykształcony w okresie panowania Jagiellonów, wyrażający się w udziale szlachty w sejmikach, które podejmowały kluczowe dla państwa decyzje. Demokratyczność tego systemu dotyczyła tylko stanu szlacheckiego, którego członkowie mieli równe prawa.

Oligarchia magnacka – forma rządów w Rzeczypospolitej szlacheckiej od schyłku XVI do 2. poł. XVIII w., polegająca na sprawowaniu władzy przez rody magnackie (czyli przez niewielką grupę ludzi); magnaci opierali swą potęgę na olbrzymich dobrach, leżących głównie na wschodnich krańcach państwa; władzę swą sprawowali bezpośrednio jako senatorzy i pośrednio (za pośrednictwem innych) przez posłów na sejmy (przekupieni posłowie byli na usługach magnaterii).

Konstytucja – najważniejszy dokument w państwie, który określa ustrój i organizację państwa.

Dynastia – rodzina (ród) rządząca krajem, w której władza przechodzi z ojca na syna (wyjątkowo na córkę lub kogoś innego z rodziny).

Sukcesja – dziedziczenie prawa do tronu, następstwo tronu.

Kodeks – zbiór praw

Kodyfikacja – spisanie, zebranie praw w całość, w jeden dokument, czyli w kodeks.

Hegemonia – dominacja, zwierzchnictwo.

Wiec – w Polsce wczesnopiastowskiej zgromadzenia plemienne, zaś w późniejszym czasie zebranie feudałów (posiadaczy ziemskich) zwoływane przez księcia, mające charakter doradczy.

W XIV w. wiece dzielnicowe, nazywane też zjazdami, przekształciły się w sejmiki, a nazwa „wiec” zaczęła oznaczać roki sądowe, czyli termin, w którym dany sąd (ziemski, wiejski, miejski) działał w miejscu określonym z góry.

Postrzyżyny – uroczyste obcięcie włosów 7-letniemu chłopcu symbolizujące przejście dziecka spod opieki matki pod opiekę ojca.

Relikwie – szczątki osób uznanych za święte oraz ich przedmioty i szaty.

Siedem sztuk wyzwolonych – program nauczania ukształtowany w okresie późnej starożytności (późnego antyku) składający się z 7 przedmiotów: gramatyka, retoryka (sztuka pięknego wysławiania się, mówienia), dialektyka (inaczej logika), arytmetyka, geometria, astronomia i muzyka.

Barbakan - element średniowiecznego budownictwa obronnego, ważny składnik fortyfikacji miejskich, zazwyczaj w formie okrągłej, murowanej budowli wysuniętej przed linię murów obronnych i połączonej z bramą miejską za pośrednictwem osłoniętego przejścia.

Dyby – narzędzie służące do karania chłopów w postaci kłody lub deski z otworami, w które zakuwano ręce i nogi skazanego.

Gąsior – narzędzie służące do karania chłopów w postaci dwóch słupków, na których zasuwaną dwie deseczki z otworami na ręce oraz głowę skazanego.

Hold – ceremonia, podczas której wasal przysięgał służyć seniorowi, zaś senior oficjalnie uznawał swego wasala.

Inwestytura – uroczyste nadanie lenna (ziemi) wasalowi, który złożył przysięgę lenną swemu seniorowi.

Feudalizm (system feudalny) – system społeczny, prawny i gospodarczy, w którym kluczową rolę odgrywała ziemia (feudum, lenno) oraz relacje społeczne między jej posiadaczami i użytkownikami. Relacje te określa się mianem systemu lennego. W ramach tych relacji możnowładca – senior układał się z podopiecznymi – wasalami i zawierał dobrowolną umowę (akt komendacji), w której wasale przekazywali się, wraz ze swoim

majątkiem, pod opiekę seniorowi w zamian za czasowe lub dożywotnie beneficjum lub, nieco później, dziedziczne lenno.

Beneficjum – w średniowieczu ziemia lub urząd nadany wasalowi (lennikowi) przez seniora w zamian za wykonywanie określonych obowiązków.

Lenno – w średniowieczu ziemia nadawana przez seniora w użytkowanie wasalowi, dożywotnio (do końca życia) lub dziedzicznie (mógł przekazać ją swym dzieciom). Ceremonię nadania nazywano inwestyturą – wasal składał seniorowi hołd i otrzymywał od niego przedmiot symbolizujący władzę nad nadanym lennem (np. włócznię lub chorągiew). Czasem jakieś państwo (zazwyczaj po przegranej wojnie) stawało się lennem innego państwa (musiało składać zwycięzcy hołd lenny, wspomagać go finansowo i zbrojnie podczas wojen z innymi państwami).

Dyplomata – mąż stanu zajmujący się polityką zagraniczną państwa, czyli przedstawiciel dyplomatyczny reprezentujący swoje państwo w innym państwie. W Polsce stałych przedstawicieli dyplomatycznych ustanowiono w XVIII w. – za Stanisława Augusta Poniatowskiego, który utworzył pierwsze ministerstwo spraw zagranicznych (Departament Interesów Cudzoziemskich).

Unia – dobrowolny związek dwóch lub większej liczby państw.

- **unia personalna** – dobrowolny związek państw, które łączy jedynie osoba władcy, monarchy (odrębne są, np. polityka zagraniczna, skarb, urzędy itd.);
- **unia realna** – dobrowolny związek państw, które mają wspólnego władcę, sejm, politykę zagraniczną, walutę (monetę), natomiast odrębne: urzędy (jest np. marszałek koronny i marszałek litewski, kanclerz koronny i kanclerz litewski itd.), wojsko i skarb.

Mieszczanie – ludność zamieszkująca miasta. W pewnym okresie mieszczanie stanowili odrębny stan. Mieszczaństwo tworzyli:

- **patrycjusze (patrycjat)** – najbogatsza grupa ludności miejskiej (bogaci kupcy, rzemieślnicy i bankierzy), posiadała prawa miejskie; jej przedstawiciele zasiadali w radzie miejskiej, czyli w organie samorządowym zarządzającym miastem;
- **pospólstwo** – drobni kupcy i rzemieślnicy, posiadali prawa miejskie;
- **plebs** – najbiedniejsi mieszczanie, nie posiadali praw miejskich.

Cech (cech rzemieślniczy) – organizacja zrzeszająca (skupiająca) rzemieślników jednej lub kilku pokrewnych branż (specjalności) w danym mieście. Swoim członkom (mistrzom zatrudniającym czeladników i uczniów, czyli terminatorów) zapewniała wyłączne prawo produkcji i broniła ich interesów. Pełniła także funkcje religijne, oświatowe, militarne, towarzyskie i samopomocowe. Cech zajmował się, m.in. ustalaniem cen swoich produktów (towarów), udzielaniem pomocy wdowom po mistrzach z danego cechu, naprawą i obroną danego fragmentu muru obronnego miasta.

Chłopi pańszczyźniani – chłopi to inaczej kmiecie; byli zwykle przypisani do ziemi, którą uprawiali (w ramach pańszczyzny) i nie mogli jej opuszczać bez zgody pana feudalnego.

Pańszczyzna – przymusowa, darmowa praca chłopów na polu pana (funkcje pana mogli pełnić: monarcha, rycerz (szlachcic) lub duchowny, bo ziemia w średniowieczu mogła być królewska, rycerska (szlachecka) lub kościelna).

Dziesięcina – dziesiąta część (1/10, czyli 10%) plonów przekazywana przez chłopów kościołowi.

Uwłaszczenie – nadanie chłopu na własność użytkowanej przez niego ziemi (wraz z domem).

Szlachta – ludność wywodząca się z rycerstwa. W pewnym okresie szlachta stanowiła odrębny stan, który – podobnie jak duchowieństwo – był uprzywilejowany. Szlachta składała się z kilku grup:

- **magnateria (magnaci)** – najbogatsza grupa szlachty posiadająca latyfundia (wielkie majątki ziemskie) pałace, dwory (dworzan), wojska; sprawowała najwyższe urzędy państwowe i kościelne; zasiadała w izbie senatorskiej;
[byli posiadaczami kilkudziesięciu, nawet kilkuset wsi i miasteczek]
- **szlachta średnia** – średniozamożna, niezależna gospodarczo, szlachta posiadająca dworki i folwarki (średniej wielkości majątki ziemskie); często jej przedstawiciele reprezentowali szlachtę w izbie poselskiej;
[byli posiadaczami od jednej do kilkunastu wsi]
- **szlachta zaściankowa (zagrodowa)** – biedna szlachta posiadająca niewielki majątek ziemski oraz własną zagrodę (dom i budynki gospodarcze); sama prowadziła gospodarstwo, nie dysponując poddanymi; w Polsce występowała głównie na Mazowszu, Podlasiu i Żmudzi;
- **gołota** – bardzo biedna szlachta, której poziom życia przypominał życie chłopskie; nie posiadała majątku ziemskiego (nieposesjonaci), wynajmowała się do pracy u bogatszej szlachty; nie była dopuszczana do urzędów.

Posesjonat (l.mn. posesjonaci) – szlachcic posiadający ziemię (przynajmniej jedną wieś).

Bojar (l.mn. – bojarzy lub bojarowie) – szlachcic litewski lub ruski.

Latyfundium – ogromna, rozległa posiadłość ziemską należąca najczęściej do kościoła lub do osoby (do rodów magnackich); znane były latyfundia Wiśniowieckich, Radziwiłłów, Lubomirskich, Ostrogskich itd. W skład latyfundium wchodziły wsie chłopskie, folwarki i co najmniej jedno miasto.

Folwark zwany folwarkiem pańszczyźnianym – duże gospodarstwo rolne lub rolno-hodowlane, produkujące głównie na zbył, posługujące się pracą chłopów pańszczyźnianych lub siłą najemną (wynajmowaną za pieniądze); jego właścicielem był szlachcic lub duchowny (także klasztor).

Dworzanin – mężczyzna zajmujący jakiś urząd na dworze królewskim.

Przywileje – prawa zwalniające pewną osobę lub grupę ludzi (np. szlachtę) od niektórych obowiązków ogólnopaństwowych lub nadające szczególne uprawnienia (np. zwolnienie z płacenia niektórych podatków, wyłączne prawo do sprawowania urzędów państwowych, prawo wyboru króla).

Przywilej generalny (stanowy) – przywilej przyznawany całemu stanowi (w Polsce pierwszym takim przywilejem był przywilej koszycki wydany przez Ludwika Węgierskiego w 1374 r.).

Immunitet – zwolnienie z podatków na rzecz państwa (immunitet ekonomiczny) lub wyłączenie spod władzy sądowej państwa (immunitet prawny, sądowniczy).

W średniowieczu była to forma przywileju osobistego polegająca na przekazaniu przez władcę właścicielowi ziemi uprawnień sądowniczych nad ludnością zamieszkującą określone terytorium (immunitet sądowniczy) [oznacza to, że właściciel ziemi mógł sam sędzić ludność zamieszkującą tę ziemię] lub przekazanie właścicielowi ziemi prawa pobierania podatków od ludności zamieszkującej określone tereny (immunitet ekonomiczny) [oznacza to, że właściciel ziemi zbierał podatki od mieszkańców tej ziemi i zabierał je sobie – nie przekazywał tych pieniędzy na rzecz państwa].

Zasada senioratu (seniorat) – najstarszy z dynastii (panującego rodu) jest władcą, któremu podlegają inni członkowie rodu (juniorzy). Zasadę tę wprowadzał testament (statut) Bolesława Krzywoustego z 1138 r.

Stan – grupa społeczeństwa, która ma prawa, obowiązki i przywileje różniące się od innych grup, czyli stanów; stany miały odrębne prawa i sądy.

Pospolite ruszenie – powołanie pod broń ogółu ludności zdolnej do noszenia broni lub określona część ludności kraju zdolna do noszenia broni, powoływana pod broń w czasie wojny; w Polsce od późnego średniowiecza było to wojsko szlacheckie. Przetrwało w Polsce do 1794 r.

Wojsko kwarciane – stała armia (utrzymywana z pieniędzy królewskich) powołana przez Zygmunta Augusta do obrony południowych granic (zwłaszcza przed Tatarami czyli mongołami).

Piechota wybraniecka – piechota utworzona za Stefana Batorego, złożona z chłopów z majątków królewskich (1 chłop z 20 łanów ziemi). Przetrwała do 1726 r.

Wojsko zaciężne – wojsko złożone z żołnierzy zawodowo zajmujących się walką (rzemiosłem wojennym); walczyło w określonym terminie za określony żołd (opłatę).

Trybut – danina składana zwycięskiemu władcy przez władcę państwa pokonanego.

Kontrybucja – opłata narzucona państwu pokonanemu przez zwycięzcę.

Danina – obowiązkowe świadczenie w naturze lub pieniądzu na rzecz władcy, państwa, kościoła (dziesięcina); na ziemiach polskich od XIII w. stopniowo była zastępowana podatkami.

Poradlnie – stały podatek gruntowy funkcjonujący w Polsce od XIV w., płacony przez szlachtę i kościół od każdego łanu ziemi chłopskiej.

Świętopietrze – danina składana papieżowi (Stolicy Apostolskiej czyli Stolicy św. Piotra) przez jakieś państwo. Oznaczała ona zwierzchnictwo kościelne, a przede wszystkim polityczne, papieża nad państwem (uzależniało politycznie jakieś państwo od papieża).

Technika wypaleniskowa (żarowa) – pierwotna technika pozyskiwania (uprawy) ziemi pod uprawę, polegająca na wypalaniu lasu i przeznaczanie wypalonego obszaru pod uprawę. Popiół drzewny użyźniał glebę.

Karczowanie lasu – technika pozyskiwania ziemi pod uprawę, polegająca na wycinaniu lasu i przeznaczanie wypalonego obszaru pod uprawę.

Prawo składu – w średniowieczu przywilej gwarantujący miastu, iż przejeżdżający przez nie kupcy wystawiają na sprzedaż swoje towary.

Przymus drogowy – obowiązek przejazdu kupców określoną trasą, na której zwykle leżały miasta posiadające prawa składu.

Zakony żebracze (żebrzące) – zakony powstałe w XIII w., funkcjonujące (istniejące) dzięki datkom (utrzymujące się z kwesty) przekazywanym za usługi religijne (za działalność kaznodziejską). Zakony te powstawały w miastach; głosiły ubóstwo, rezygnację z wszelkiej własności i zaspokajanie swych potrzeb

jałmużną. Do takich zakonów należeli, np.: franciszkanie i dominikanie (zakon bernardynów powstały w XV w. jest odłamem franciszkanów).

Zakony rycerskie – zakony formalnie podlegające papieżowi, zakładane w XII i w XIII w.: w Palestynie w celu ochrony miejsc świętych i opieki nad pielgrzymami (okres krucjat, czyli wypraw krzyżowych przeciw Turkom) i w Hiszpanii (okres rekonkwisty, czyli walk z Arabami nazywanymi Maurami). Zakonnicy ci łączyli 2 ideały – mnicha i rycerza. Do takich zakonów należy zaliczyć: szpitalników zwanych później krzyżakami (Zakon Szpitala Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie), templariuszy i joannitów.

„**Czarna śmierć**” – epidemia dżumy, która ogarnęła Europę w poł. XIV w. (w 1348 r.); w jej wyniku zaludnienie Europy zmniejszyło się o ok. 1/3.

Herb – znak rodowy rycerstwa; znak rozpoznawczy danego rodu rycerskiego, umieszczany, np. na tarczy, na zbroi.

Godło – herb państwowy.

Żupy solne – kopalnie soli.

Koncyliaryzm – teoria głosząca nadrzędną władzę soboru nad papieżem i całym kościołem. Idea ta się nie przyjęła; uznaje się nadrzędną władzę papieża (dogmatem jest nieomyślność papieża) nad całym kościołem.

Sobór – zgromadzenie (zjazd) najwyższego duchowieństwa (kardynałów i biskupów) pod przewodnictwem papieża, obradujące nad kluczowymi sprawami kościoła katolickiego (nad sprawami wiary i organizacji kościoła).

Karawela – lekki, szybki i zwrotny żaglowiec mający wysokie burty oraz dużą ładowność (można było zabrać duże zapasy żywności i wody, co pozwalało daleko odbić od brzegu), zbudowany w XV w. przez Portugalczyków. Dzięki ruchomym rejom żegluga była możliwa niezależnie od kierunku wiatru.

Kolonia – zagraniczna, zwykle zamorska (oddalona od metropolii) posiadłość państwa-metropolii, wykorzystywana głównie jako źródło surowców (zdobywanych i sprowadzanych do metropolii tanim kosztem), rynek zbytu (tam metropolia wywoziła nadmiar swoich produktów) oraz jako teren strategiczny.

Konkwistador – zdobywca, biały najeźdźca. W czasie wielkich odkryć geograficznych byli to hiszpańscy i portugalscy zdobywcy Ameryki, którzy organizowali wyprawy, stojąc na czele niewielkich oddziałów zbrojnych. Byli odważni, żądni sławy i okrutni. Doprowadzili do upadku cywilizacji prekolumbijskich w Ameryce. Znanymi konkwistadorami byli: Hernán Cortés (czyli Ferdynand Korteż, który zdobył Meksyk i zniszczył Azteków) i Francisco Pizarro (czyli Franciszek Pizarro, który zdobył Peru i zniszczył Inków).

Kaprowie (kaprzy) – marynarze zwalczający statki państwa nieprzyjacielskiego z upoważnienia władcy (część zdobyczy brał kapitan i załoga, a część była zastrzeżona dla władcy). System kaperski działał w Polsce zwłaszcza za Zygmunta II Augusta.

Dualizm gospodarczy Europy – nierównomierny rozwój gospodarczy Europy; zjawisko szybszego rozwoju ekonomicznego państw zachodnioeuropejskich (głównie rozwój przemysłu) w porównaniu z krajami wschodnioeuropejskimi (głównie rozwój rolnictwa).

Inkorporacja – wcielenie, przejęcie jakiegoś terytorium, aneksja.

Teocentryzm (z gr. theos – bóg i z łac. centrum – środek) – pogląd, który w centrum zainteresowania stawia Boga (rozwinął się głównie w średniowieczu).

Antropocentryzm (z gr. anthropos – człowiek i łac. centrum – środek) – pogląd, który w centrum zainteresowania stawia człowieka (rozwinął się głównie w renesansie jako przeciwieństwo średniowiecznego teocentryzmu).

Nepotyzm – obsadzanie wysokich stanowisk kościelnych członkami najbliższej rodziny. Jeden z głównych powodów reformacji.

Symonia (świętokupstwo) – handel godnościami i urzędami kościelnymi, sakramentami oraz dobrami duchowymi. Jeden z głównych powodów reformacji.

Schizma – rozłam w kościele.

Reformacja – ruch religijny zapoczątkowany przez Marcina Lutra; miał doprowadzić do poprawy sytuacji w kościele katolickim, a doprowadził do powstania nowego wyznania, czyli protestantyzmu.

Kontrreformacja (reforma kościoła katolickiego) – ruch religijny, polityczny i kulturalny, trwający od poł. XVI w. do końca XVII w., którego celem było przeciwstawienie się reformacji (zahamowanie reformacji) i odnowa (reforma) kościoła katolickiego, odbudowa autorytetu kościoła katolickiego i papieża. Główne założenia kontrreformacji zostały opracowane na soborze trydenckim, obradującym w latach 1545-1563. Główną rolę w prowadzeniu działalności kontrreformacyjnej odegrał zakon jezuitów (w Polsce jego czołowym przedstawicielem był Piotr Skarga).

Jezuici (Towarzystwo Jezusowe) – zakon założony w Paryżu w 1534 r. przez Ignacego Loyolę (Hiszpan) w celu prowadzenia działalności kontrreformacyjnej, czyli do zwalczania wpływów reformacji. Zakonnicy ci

składali – oprócz 3 tradycyjnych ślubów: posłuszeństwa (przełożonemu), ubóstwa i czystości – ślub bezwzględnego (ślepego) podporządkowania papieżowi, co było odpowiedzią na hasła reformacyjne odrzucające zwierzchnictwo papieża nad protestantami, wskutek czego znacznie obniżył się autorytet papieski (jezuici mieli to naprawić). Jezuici dbali o solidne przygotowanie intelektualne kandydatów do tego zakonu; zakładali nowoczesne szkoły na bardzo wysokim poziomie (chcieli mieć wpływ na jakość nauczania, które – w wyniku reformacji – stawało się coraz bardziej świeckie), zakonnicy byli zdyscyplinowani i prowadzili działalność duszpasterską. Do Polski sprowadził ich polski biskup i kardynał, uczestnik soboru trydenckiego (opracował cieszące się ogromną popularnością „Wyznanie wiary katolickiej”) – Stanisław Hozjusz. Czołowym przedstawicielem jezuitów w Polsce był nadworny kaznodzieja Zygmunta III Wazy – Piotr Skarga. Nadmierne szerzenie się wpływów politycznych jezuitów spowodowało wzrost niechęci do nich, co doprowadziło do rozwiązania tego zakonu przez papieża w 1773 r. Działalność tego zakonu w wielu krajach zahamowała postępy reformacji.

Inkwizycja – sąd kościelny, który powstał w XVI w. do orzekania, kto jest heretykiem.

Heretyk – osoba głosząca naukę niezgodną z nauką kościoła katolickiego.

Indeks ksiąg zakazanych – publikowany przez kościół katolicki wykaz (spis) ksiąg, których katolikom nie wolno było czytać, bo zawierały poglądy heretyckie – niezgodne z nauką kościoła katolickiego.

Celibat – wyrzeczenia się małżeństwa (obowiązuje duchownych wyznania rzymskokatolickiego).

Ekskomunika (kłątwa, anatema) – w kościele katolickim kara za ciężkie wykroczenia, wykluczająca ze wspólnoty kościelnej i pozbawiająca prawa do uczestnictwa w życiu Kościoła (np. zakaz udzielania sakramentów, uczestniczenia w liturgii, odprawienia pochówku itp.).

Sekularyzacja – zeświecczenie, wyzwolenie się z podległości instytucjom religijnym i kościelnym.

Laicyzacja – proces zeświecczenia życia społecznego, słabnięcia wpływu religii na życie ludzi.

Banicja – kara polegająca na czasowym lub dożywotnim wygnaniu z kraju i pozbawieniu skazanego wszelkich praw (obywatelskich). Banicja wykształciła się w XVI w. z infamii jako jej łagodniejsza forma.

Infamia – kara stosowana w średniowieczu polegająca na pozbawieniu ochrony prawnej osoby i jej majątku (kara pozbawienia czci, majątku oraz praw obywatelskich). Człowieka skazanego na infamię (infamisa) każdy mógł bezkarnie zabić lub uwięzić. Szlachcic skazany na infamię tracił szlachectwo, nie mógł sprawować żadnej funkcji ani piastować urzędu, a jego majątek mógł być skonfiskowany. Znieść tę karę mógł tylko sejm.

Konfiskata majątku, mienia – zabranie majątku i przejęcie go przez państwo. Przymusowe wywłaszczenie na rzecz państwa całości lub części majątku osoby fizycznej, bez prawa do odszkodowania.

Konfederacja – związek szlachty powołany do obrony jej interesów (np. prawa, przywilejów) lub w sytuacji zagrożenia.

Rokosz – zbrojny bunt szlachty przeciwko władcy.

Koncerz – broń przeznaczona do kłucia, umożliwiała walkę z przeciwnikiem posiadającym pancerz i tarczę.

Husaria (żołnierz tej jazdy to husarz) – w Polsce od XVI w. lekka jazda (uzbrojona w kopie, szable, tarcze, hełmy i pancerze); od 2.poł. XVI w. do XVII w. jazda ciężkozbrojna (do jej uzbrojenia dodano: koncerz, dwa pistolety oraz charakterystyczne skrzydła, umocowane u siodła albo na napleczniku zbroi). Husarii używano do decydującego uderzenia, mającego przełamać szyk wojsk nieprzyjacielskich (np. w bitwach: pod Kircholmem w 1605 r., Kłuszynem w 1610 r., Chocimiem w 1673 r., Wiedniem w 1683 r.). W 1776 r. w miejsce husarii powołano kawalerię narodową.

Kontusz – ubranie zakładane na żupan, kontusz miał rozcięte rękawy zwane wylotami

Sarmaci (l.poj. Sarmata) – tak nazywała siebie polska szlachta w XVII w. (wygląd i ubiór Sarmaty: podkreśnione wąsy, podgolona czupryna, szabla (karabela), kontusz, pas kontuszowy inaczej słucki, żupan, kołpak (futrzana czapka z piórkiem) i trzewiki lub kozaki).

Sarmatyzm – pogląd szlachty o jej wyższości wobec innych stanów i narodowości. Szlachta uważała, że pochodzi od starożytnego wojowniczego ludu, który podbił ludność zamieszkującą późniejsze ziemie polskie – z tego powodu uważała, że ma prawo współrządzić państwem, natomiast potomkowie podbitego ludu (chłopi i mieszczenie) nie mogą współrządzić państwem.

Karabela – szabla popularna w Polsce w XVI – XVIII w.

Krużganek (l.mn. – krużganki) – w architekturze długi korytarz (ganek), okalający przeważnie wewnętrzny dziedziniec na jednej lub kilku kondygnacjach. Pełnił funkcję komunikacyjną (służył do przemieszczania się).

Kopuła – dach wzniesiony na planie koła (miał kształt bębna).

Arrasy – ozdobne, artystyczne tkaniny wieszane na ścianach (od poł. XVII w. nazywane gobelinami).

Madonna – Matka Boska z Dzieciątkiem Jezus.

Pieta – rzeźba przedstawiająca Matkę Boską trzymającą ciało Chrystusa zdjętego z krzyża.

Elekcja vivente rege - wybór króla za życia jego poprzednika (w Polsce taka nietypowa elekcja miała miejsce za życia Zygmunta Starego; była przeprowadzona pod naciskiem królowej Bony; w 1529 r. ogłoszono następcą tronu Zygmunta Augusta i koronowano go rok później; w praktyce władzę przejął dopiero po śmierci ojca w 1548 r.

Wolna elekcja – wybór króla przez ogół szlachty (każdy szlachcic mógł zagłosować).

Elekcja viritim – (vir z j. łac. mąż w znaczeniu mężczyzna) – wybór króla przez ogół szlachty (każdy szlachcic mógł przyjść i zagłosować na swojego kandydata – mogli zjawić się co do jednego mężczyzny, czyli wszyscy). Każda wolna elekcja była elekcją viritim.

Elekt – władca wybrany w wyniku elekcji, ale jeszcze przed koronacją (koronacja miała miejsce po zatwierdzeniu artykułów henrykowskich i pacta conventa).

Interrex – osoba sprawująca władzę podczas bezkrólewia, funkcję tę sprawował arcybiskup gnieźnieński (prymas); (w j. łac. rex to król, a inter – pomiędzy; stąd osoba sprawująca władzę po śmierci jednego króla, a przed wyborem kolejnego).

Artykuły henrykowskie – dokument, który musiał potwierdzić każdy nowo wybrany król elekcyjny Polski jeszcze przed koronacją, czyli król-elekt; zapisane w nim były zasady ustrojowe (np. wolna elekcja, przywileje szlachty, zwoływanie sejmu co 2 lata na 6 tygodni, przestrzeganie zasad tolerancji religijnej zapisanej w konfederacji warszawskiej z 1573 r.; prawo wypowiedzania posłuszeństwa królowi), których król nie mógł zmieniać; jeżeli złamałby przysięgę poddani mogli wypowiedzieć mu posłuszeństwo (treść tych zasad nie ulegała zmianie; zasady zawsze były te same dla każdego króla).

Pacta conventa – osobiste zobowiązania króla elekcyjnego składane szlachcie polskiej przed objęciem tronu (każdy władca mógł złożyć inne zobowiązania).

Dysydenci (różnowiercy, innowiercy) – nazwa nadawana wyznawcom różnych kierunków reformacji (luteranom, kalwinom, braciom polskim i czeskim).

Dymitriady – interwencje zbrojne polskiej magnaterii w wewnętrzne sprawy Rosji w celu osadzenia na tronie moskiewskim pretendentów do tronu carskiego, podających się za Dymitra – syna zmarłego Iwana Groźnego.

Egzekucja dóbr – postulaty wysuwane w Polsce XVI w. (program ten powstał za Zygmunta I Starego w 1520 r.) przez tzw. ruch egzekucyjny złożony głównie ze średniej szlachty (ogromna część magnaterii była temu przeciwna), które dotyczyły zwrotu części tzw. królewszczyzn (królewskich dóbr ziemskich), które wcześniej przejęli magnaci w zamian za udzielanie władcom pożyczek. Postulaty te miały na celu umocnienie pozycji finansowej państwa. Zygmunt Stary z rezerwą odnosił się do tych postulatów, ponieważ bardziej zależało mu na poparciu senatu (w którym zasiadali magnaci) niż izby poselskiej (w której zasiadała średnia szlachta).

Egzekucja praw – postulaty wysuwane w Polsce XVI w. (program ten powstał za Zygmunta I Starego w 1520 r.) przez tzw. ruch egzekucyjny złożony głównie ze średniej szlachty (ogromna część magnaterii była temu przeciwna), które dotyczyły egzekwowania (przestrzegania, wykonywania w praktyce) obowiązujących praw oraz ujednoczenie systemu obowiązujących praw.

Rewolucja cen – w XVI w. nieproporcjonalny, duży i szybki wzrost cen różnych towarów (w następstwie wielkich odkryć geograficznych i pierwszych podbojów kolonialnych), wynikający z powiększania się ilości pieniądza w obiegu w stosunku do przyrostu oferowanych ilości towarów i usług. W XVI w. znacząco wzrosły ceny produktów rolnych, a w mniejszym stopniu produktów i usług rzemieślniczych.

Racja stanu – nadrzędny interes państwa nad innymi interesami, np. prywatnymi. Według tej koncepcji władca czasem powinien odrzucić etykę i kierować się interesem państwa, np. powinien postępować okrutnie, niesprawiedliwie, jeśli przyniesie to korzyść państwu. Taką zasadą kierował się Ludwik XIV (Król-Słońce).

Królewiała – w XVIII w. tak nazywano bardzo bogatą polską magnaterię, która posiadała dworzan, pałace, własne wojska itp.

Federacja – związek państw mających wspólne władze centralne.

Mecenat – opieka nad sztuką, literaturą, nauką; wspieranie twórców przez państwo lub też instytucje i osoby indywidualne (mecenasy).

Mecenas sztuki – opiekun artystów (opieka zwłaszcza finansowa).

Prawa kardynalne (podstawowe) – w Polsce XVII i XVIII w. przepisy prawa ustalające podstawowe zasady ustroju państwa (były aktami nadrzędnymi względem innych ustaw). Do kanonu praw kardynalnych zaliczono (po raz pierwszy uchwalono je w XVII w., a jako odrębną ustawę – na sejmie w 1768 r.) te prawa, które gwarantowały przewagę szlachty w państwie i zabezpieczały interesy magnatów (wolna elekcja, liberum veto, artykuły henrykowskie i pacta conventa, władza szlachecka nad chłopami, przywileje szlacheckie (np. wyłączne prawo szlachty do piastowania urzędów i posiadania dóbr ziemskich), akt unii polsko-litewskiej (ustanawiającej Rzeczpospolitą Obojga Narodów), prawo szlachty do wypowiedzenia posłuszeństwa królowi,

równouprawnienie dysydentów (ludzi innej wiary niż katolicka mieszkających na terenie Rzeczypospolitej). Od Sejmu Niemego (1717 r.) za gwaranta praw kardynalnych uważała się Rosja, zaś po I rozbiórce (1772 r.) również Prusy i Austria.

Insurekcja – zbrojne powstanie narodowe, w którym uczestniczą przedstawiciele różnych stanów (nie tylko szlachta).

Uniwersał – publicznie ogłaszany ważny list lub inny dokument króla, w późniejszym okresie również wydawany przez hetmanów, przywódców konfederacji i powstań. Najśłynniejszym uniwersałem jest uniwersał połaniecki wydany przez T. Kościuszkę podczas insurekcji kościuszkowskiej (w 1794 r.).

Kosynierzy – chłopci walczący kosami postawionymi na sztorc.

Abdykacja – zrzeczenie się tronu przez monarchę.

Zabór – ziemie jakiegoś państwa zagarnięte przez inne państwo.

Rozbiór – zabranie części jakiegoś państwa przez inne państwo.

Gilotyna – przyrząd do ścinania głów (jego twórcą był lekarz J. Guillotin).

Interwencja – mieszanie się jednego państwa w sprawy wewnętrzne innego.

Kapitulacja – poddanie się.

Blokada kontynentalna – narzucony w 1806 r. przez Francję (przez Napoleona I) państwom europejskim leżącym na kontynencie europejskim zakaz kontaktów z Wielką Brytanią, mający na celu ograniczenie dopływu surowców do tego kraju. Blokada miała doprowadzić brytyjską gospodarkę do upadku, jednak potajemnie była ona łamana i w latach 1812-1813 straciła znaczenie.

Rzemiosło – pierwsza forma produkcji rękodzielniczej, której czasy świetności przypadają na średniowiecze i odrodzenie. Jej cechą charakterystyczną była produkcja w małym warsztacie rzemieślniczym kierowanym przez mistrza, u którego zawodu uczyli się czeladnicy oraz terminatorzy (uczniowie). W rzemiośle nie obowiązywał podział pracy.

Manufaktura – forma produkcji rękodzielniczej, która rozwinęła się w XVI-XVIII w., czyli przed okresem wielkiego przemysłu maszynowego; charakteryzowała się przewagą pracy ręcznej (nad pracą maszyn) oraz skupieniem wielu robotników w jednym warsztacie i podziałem pracy w obrębie warsztatu.

Przemysł – forma produkcji oparta głównie na pracy maszyn.

Merkantylizm – myśl ekonomiczna, według której bogactwo państwa powstaje w wyniku zysku z handlu (zwłaszcza zagranicznego). Aby móc ten zysk osiągnąć, państwo winno otaczać opieką własnych rzemieślników i kupców, tworząc jak najlepszą infrastrukturę (zaplecze materialne) i odpowiednie regulacje prawne. Opieka państwa wyrażała się w nakładaniu ceł ochronnych, udzielaniu subwencji, nadawaniu przywilejów, znoszeniu opłat wewnętrznych (cła, myta itp.).

Partyzantka – walka prowadzona z ukrycia na tyłach wroga, polegająca na nieustannym nękanii przeciwnika niespodziewanymi wypadami.

Rugi pruskie – były prowadzone w zaborze pruskim – polegały na wysiedlaniu Polaków, pochodzących z zaboru rosyjskiego lub austriackiego, ze wsch. Prowincji Rzeszy Niemieckiej.

Kulturkampf – tzw. walka o kulturę; zainicjowana przez kanclerza Ottona Bismarcka walka prowadzona przez rząd niemiecki, polegająca na występowaniu przeciwko kościołowi (czyli realizowanie polityki antykościelnej), mająca na celu zahamowanie politycznych wpływów opozycji katolickiej oraz wzmożenie prowadzonej germanizacji, m.in. wprowadzenie zakazu używania języka polskiego w urzędach i szkołach.

Germanizacja – celowa, systematyczna polityka prowadzona przez władze pruskie, polegająca na dążeniu do wynarodowienia ludności innej niż niemiecka, czyli, np. ludności polskiej w zaborze pruskim. Polegała głównie na wprowadzaniu do szkół, urzędów i kościoła języka niemieckiego, na zakazywaniu używania języka polskiego (najpierw w miejscach publicznych, później też w domach prywatnych), na niemczeniu nazw miejscowych, imion i nazwisk ludzi, na obsadzaniu stanowisk w szkołach i urzędach Niemcami (Polaków zwalniano z kluczowych stanowisk), na wywłaszczaniu polskich właścicieli z ziemi (pozbawianiu ich własności, przejmowanie poprzez np. wykupywanie ziem polskich właścicieli), na zakazywaniu stawiania nowych budynków na ziemiach należących do polskich właścicieli oraz na stosowaniu surowych represji wobec osób niepoddających się niemczeniu.

Rusyfikacja – celowa, systematyczna polityka prowadzona przez władze rosyjskie, polegająca na dążeniu do wynarodowienia ludności innej niż rosyjska, czyli, np. ludności polskiej w zaborze rosyjskim. Polegała głównie na wprowadzaniu do szkół, urzędów i kościoła języka rosyjskiego, na zakazywaniu używania języka polskiego (najpierw w miejscach publicznych, później też w domach prywatnych), na rusyfikowaniu nazw miejscowych, imion i nazwisk ludzi, na obsadzaniu stanowisk w szkołach i urzędach Rosjanami (Polaków zwalniano z kluczowych stanowisk) oraz na stosowaniu surowych represji wobec osób niepoddających się rusyfikacji.

Cytadela – dawniej samodzielna, dominująca nad miastem lub prowincją twierdza. Zadaniem cytadeli była ochrona mieszkańców w przypadku najazdu wroga. Na terytoriach podbitych cytadele budowano w celu utrzymania w posłuszeństwie mieszkańców – pełniła wówczas rolę więzienia. Cytadela Warszawska (zwana cytadelą aleksandrowską) została zbudowana po powstaniu listopadowym z rozkazu cara Mikołaja I.

Uniwersytet Latający – tajna szkoła dla kobiet na poziomie uniwersyteckim zorganizowana w latach 80. XIX w. w Warszawie; powstała z przekształcenia wcześniejszych tajnych kursów samokształceniowych. Wykłady odbywały się w prywatnych mieszkaniach (miejsca zmieniano, stąd nazwa „U. Latający”), a udział w nich był płatny. Prowadzili je znani w Warszawie uczeni. Na wykłady U.L. uczęszczała m.in. Maria Skłodowska-Curie.

Praca organiczna – ruch ukształtowany w latach 40. XIX w. (po nieudanym powstaniu listopadowym) na ziemiach polskich będących pod zaborami, mający na celu położenie nacisku na rozwój gospodarki, oświaty oraz kultury materialnej i duchowej, aby obronić byt narodowy (istnienie narodu polskiego, choć nie było państwa polskiego) za pomocą legalnych środków (czyli nie za pomocą konspiracji i organizowania spisków przeciw zaborcom) oraz – w odpowiednim momencie – doprowadzić do odzyskania niepodległości. Polacy uznali, że powstania nie mają szans na odniesienie sukcesu, dlatego uznali, że trzeba wzmacniać polskość (gospodarkę, oświatę itp.) drogą legalną (aby nie drażnić zaborców), aby w odpowiednim momencie tę siłę, to zaplecze wykorzystać do odzyskania wolności. Zwolennicy pracy organicznej odrzucali ideę zbrojnej walki o niepodległość. Za zgodą zaborców tworzyli towarzystwa pomocy naukowej, towarzystwa gospodarcze i oświatowe, czasopiśmiennictwo, kółka rolnicze itp. Rzecznikami pracy organicznej byli m.in. Dezydery Chłapowski, Karol Marcinkowski oraz publicyści i pisarze okresu pozytywizmu, np. Bolesław Prus i Eliza Orzeszkowa.

Praca u podstaw – ruch ukształtowany w XIX w., mający na celu upowszechnienie oświaty wśród niewykształconych, czyli głównie chłopstwa, które często nie miało nawet świadomości narodowej (nie czuli się Polakami, nie czuli się odpowiedzialni za podtrzymywanie polskości pod zaborami, nie brali udziału w powstaniach organizowanych w celu odzyskania niepodległości). Ruch nazwano „pracą u podstaw”, bo podstawę narodu polskiego, najliczniejszą grupę stanowili chłopci, dla których szlachta i rodzająca się inteligencja miała nieść „kaganek oświaty”, aby uświadomić tę liczną grupę, by czuła się odpowiedzialna za odzyskanie niepodległości (by świadomie do tego dążyła). praca u podstaw była sprzężona z wszechstronnym rozwojem gospodarczym (ekonomicznym) i kulturalnym, czyli z „pracą organiczną”.

Kongresówka (Królestwo Kongresowe) – nazwa Królestwa Polskiego po kongresie wiedeńskim (po 1815 r.).

Branka – przymusowe wcielanie do armii rosyjskiej (carskiej) Polaków podejrzanych o chęć wszczęcia powstania nazwanego później styczniowym.

Inflacja – spadek wartości pieniądza.

Suwerenność – niezależność państwa od innych państw lub organizacji międzynarodowych.

Państwo suwerenne – państwo niepodległe, którego władze mogą samodzielnie podejmować decyzje w sprawach ważnych dla całego narodu.

EPOKI HISTORYCZNE

Epoka – długi okres w dziejach ludzkości zapoczątkowany doniosłym odkryciem lub wydarzeniem. W każdej epoce możemy wskazać różnice, m.in. w sposobie życia ludzi, w kulturze, wierzeniach, tradycji.

- **Starożytność** – od wynalezienia pisma (ok. 3,5 tys. lat p.n.e., czyli ok. 5,5 tys. lat temu) do upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego, czyli Cesarstwa na Zachodzie (476 r.)

- **Średniowiecze** – od 476 r. do odkrycia Ameryki przez Krzysztofa Kolumba (1492 r.)

- **Nowożytność (dzieje nowożytne)** – od 1492 r. do zakończenia I wojny światowej i odzyskania niepodległości przez Polskę (1918 r.)

- **Dzieje (czasy) najnowsze** – od 1918 r. do czasów obecnych (nie wiadomo, kiedy się skończy)

EPOKI W ROZWOJU KULTURY (LITERATURY, MUZYKI, ARCHITEKTURY)

- Starożytność od wynalezienia pisma (ok. 3,5 tys. lat p.n.e.) do V w. (politeizm, mity, epepeje; harmonia, proporcjonalność)

- Średniowiecze od V w. do XV w. (monoteizm, kult Boga, świętych, etos rycerski, uniwersalizm)

- Renesans, Odrodzenie – XVI w. (człowiek w centrum zainteresowania – humanizm; wszechstronne zainteresowania artystów; literatura w językach narodowych a nie tylko w klasycznych (łac., gr.))

- Barok – XVII w. (wiek wojen, pamiętnikarstwa (sławne *Pamiętniki* Jana Chryzostoma Paska), pisanie pięknych listów (Jan III Sobieski pisał do żony – królowej Marysieńki), na obrazach nagie kobiety i dzieci o krągłych kształtach)
- Oświecenie – XVIII w. (kult rozumu, ateizm, szerzenie oświaty wśród niewykształconych)
- Romantyzm – 1. poł. XIX w. (ważna jednostka, miłość – zwykle nieszcześliwa, niespełniona, bunt, wezwanie do walki o niepodległość, okres powstań narodowych)
- Pozytywizm – 2. poł. XIX w. (ważny naród, zbiorowość; ważne jest ekonomiczne, gospodarcze wzmocnienie narodu, a dopiero później walk; niesienie oświaty niewykształconym, opieka nad biednymi, praca u podstaw”, „praca organiczna”)
- Młoda Polska – koniec XIX w. / początek XX w.
- Dwudziestolecie Międzywojenne 1918 r. – 1939 r. (od zakończenia I wojny światowej do wybuchu II wojny światowej)
- Literatura Współczesna (literatura powojenna)

POLSKIE PIĘŚNI HYMNICZNE **SPEŁNIAJĄCE ROLE Hymnu NA PRZESTRZENI DZIEJÓW**

• ***Bogurodzica*** (śpiewana przez polskich rycerzy podczas bitwy pod Grunwaldem)
Najstarsza utrwalona polska pieśń religijna i najstarszy zachowany polski tekst poetycki.
Utwór powstał w średniowieczu, najprawdopodobniej na przełomie XIII i XIV w.

• ***Boże coś Polskę***

Polska, katolicka pieśń religijna, która powstała z przekształcenia hymnu Alojzego Felińskiego pt. „Boże, zachowaj Króla” stworzonego na cześć cara i króla Królestwa Polskiego w 1816 r. (słowa i muzyka – Jan Nepomucen Piotr Kraszewski).

Już w 1817 r. nieoficjalnie zaczęto śpiewać w tym miejscu „Naszą ojczyznę racz nam wrócić, Panie”. Pieśń zaczęła funkcjonować w obiegu jako pieśń konspirantów. Towarzyszyła powstańcom styczniowym i stąd nazwano ją „Marsylianką 1863 roku”. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. konkurowała z „Mazurem Dąbrowskiego” o uznanie za hymn państwowy.

• ***Rota*** (rota to też słowa przysięgi)

Wiersz napisany przez Marię Konopnicką w 1908 r. w Cieszynie jako wyraz sprzeciwu wobec germanizacji prowadzonej w zaborze pruskim, a zwłaszcza po brutalnym stłumieniu strajku polskich dzieci we Wrześni, który trwał na przełomie 1901 i 1902 r. (dzieci i rodzice nie chcieli się zgodzić, by modlitwy i religia były prowadzone po niemiecku). Muzykę napisał Feliks Nowowiejski.

• ***Pieśń Legionów Polskich we Włoszech***

Twórcą słów pieśni jest Józef Wybicki. Autor melodii jest nieznany. Pieśń powstała w lipcu 1797 r. we włoskim miasteczku Reggio we Włoszech. Od 1927 r. stała się oficjalnym hymn państwowym Polski, jako *Mazurek Dąbrowskiego*.

SYMBOLE PAŃSTWA

Symbole państwa oznaczają jego suwerenność – niezależność od innych państw.

Godło i barwy państwowe

Godłem Polski jest wizerunek orła białego (zwróconego w prawo, ze złotą koroną, dziobem i szponami) w czerwonym polu. Orzeł, jako znak osobisty księcia Przemysła II (Przemysława II), pojawił się w XIII w. i **od koronacji Przemysła II**, czyli od **1295 r.**, stał się symbolem zjednoczonego królestwa (to pierwsza koronacja jeszcze podczas rozbitcia dzielnicowego). Korona orła symbolizowała pełnię suwerennej władzy (orzeł był pozbawiony korony tylko w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej do 1989 r.).

Barwy państwowe wywodzą się z dawnych tradycji barwienia chorągwi rycerskich. Polskie barwy państwowe to **biel i czerwień**. Biel symbolizuje czystość, a czerwień waleczność. Barwy te widniały już w godle Przemysława II.

Po raz pierwszy uznano je za barwy narodowe 3 maja 1792 r. – w rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 Maja, jednak jako barwy narodowe (naród polski istniał, choć suwerennego państwa polskiego nie było, ziemie polskie były pod zaborami) po raz pierwszy zostały formalnie zatwierdzone przez sejm Królestwa Polskiego w

1831 r., w czasie powstania listopadowego. Od **1919 r.** (w 1918 r. Polska odzyskała niepodległość) biel i czerwień stały się barwami państwowymi.

W kolejnych latach zmieniano odcień czerwieni – były nimi: karmazyn (ciemna czerwień) używany do XVIII w. włącznie, amarant używany na przełomie XVIII/XIX w., cynober (kanoniczna czerwień w heraldyce) wprowadzony na pocz. lat 20. XX w.. Dziś nie jest to sprecyzowane, mówi się ogólnie o czerwieni, mając na myśli dwa odcienie: czerwień karmazynową i cynobrową, ponieważ tak naprawdę amarant tak naprawdę należy do grupy fioletoów.

Hymn państwowy (hymn narodowy)

Pieśń patriotyczna, powszechnie uznana, obok godła i flagi, za symbol państwa bądź narodu. Hymn jest wyrazem poczucia jedności narodowej i odrębności od innych narodów. Polskim hymnem państwowym jest „Mazurek Dąbrowskiego”. Bohaterami narodowymi z hymnu są: Stefan Czarniecki, Jan Henryk Dąbrowski, Napoleon Bonaparte (cesarz Francuzów).

Pierwotnie była to „Pieśń Legionów Polskich we Włoszech”, której tekst dla Legionów Polskich utworzonych przez Jana Henryka Dąbrowskiego napisał Józef Wybicki w 1797 r. Od 1831 r. (powstanie listopadowe) stała się hymnem narodowym (narodowym, bo Polska była pod zaborami – symbolizował istnienie narodu w warunkach braku własnej państwowości), zaś w **1927 r.** (niektóre źródła podają datę 1926 r.) została uznana za hymn państwowy jako „Mazurek Dąbrowskiego”(tekst został nieco zmieniony).

W **Będzinie** znajduje się **Muzeum Hymnu Narodowego** – oddział Muzeum Narodowego w Gdańsku. Mieści się ono w barokowym dworku z początku XVIII wieku, w którym urodził się Józef Wybicki, twórca „Mazurka Dąbrowskiego”.

Dzień Polskiego Hymnu Narodowego obchodzimy 26 lutego, bo od 26 lutego 1927 r. „Mazurek Dąbrowskiego” został oficjalnie polskim hymnem państwowym.

Flaga państwowa

Chorągiew państwowa symbolizująca suwerenność państwa. W Polsce zaczęto jej używać na przełomie XIII/XIV w. – miała kształt czerwonego płata materiału z umieszczonym na nim orłem białym. W 1918 r. nadano jej nowe kształty – to prostokątny biało-czerwony płat materiału (pas górny jest biały, zaś dolny – czerwony).

Dzień Flagi Rzeczypospolitej Polskiej obchodzimy 2 maja.

STOLICE POLSKI

Gniezno – stolica od X w. (od Mieszka I)

Kraków – stolica od poł. XI w. (od Kazimierza Odnowiciela)

Warszawa – stolica od końca XVI w. (od 1596 r.) (od Zygmunta III Wazy)

PIERWSZE POLSKIE WYŻSZE UCZELNIE

- **Akademia Krakowska** (założył Kazimierz Wielki w Krakowie w 1364 r., późniejszy Uniwersytet Jagielloński)

- **Akademia Wileńska** (założył Stefan Batory w Wilnie w 1579 r. – przekształcił z Kolegium Jezuickiego w Wilnie)

- **Akademia Zamojska** (założył Jan Zamojski w Zamościu w 1594 r.) – pierwsza prywatna uczelnia wyższa

Inne bardzo ważne szkoły:

- **Collegium Nobilium** – szkoła średnia założona w Warszawie w 1740 r. przez Stanisława Konarskiego z zakonu pijarów (inicjatora reformy szkolnictwa, autora dzieła „O skutecznym rad sposobie”), wzorowana na zachodnioeuropejskich akademiach rycerskich (szkoły rycerskie były wówczas w Europie modne), przeznaczona dla młodzieży szlacheckiej. Uczono w niej łaciny, języka polskiego, wymowy, języków nowożytnych, historii z geografiami, prawa i ekonomii oraz elementów matematyki.

- **Szkoła Rycerska** (Korpus Kadetów) – świecka szkoła średnia (pierwsza świecka szkoła w Polsce) założona w 1765 r. w Warszawie z inicjatywy króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, przeznaczona dla młodzieży szlacheckiej; jej głównym celem było kształcenie oficerów. Komendantem Szkoły Rycerskiej był Adam Kazimierz Czartoryski. Jej Wychowankami byli m.in.: Jakub Jasiński (dowodził w Wilnie podczas powstania

kościuszkowskiego), Tadeusz Kościuszko i Julian Ursyn Niemcewicz. Została zlikwidowana po powstaniu kościuszkowskim – w XII 1794 r. W szkole tej nauczano wojskowości, inżynierii, prawa, matematyki, języków obcych, przedmiotów humanistycznych, dobrych manier i tańca.

DUCHOWIEŃSTWO, ZAKONY

W średniowieczu najlepiej wykształceni byli duchowni (księża, zakonnicy).

Do najbardziej znanych średniowiecznych zakonów należeli: benedyktyni, cystersi, franciszkanie i dominikanie. Istniały też zakony rycerskie, np. krzyżacki, templariuszy, joannitów.

Zakon – wspólnota ludzi (zakonników) żyjąca wg określonej reguły, której głównym celem jest służba Bogu.

Klasztor – budynek, w którym mieszkają i modlą się zakonnicy.

Reguła zakonna – zbiór zasad regulujących życie w danej wspólnotie zakonnej.

Benedyktyni – słynęli z przepisywania (kopiowania) ksiąg i z ogrodnictwa – ziołolecznictwa.

Niektóre źródła informują, że zostali sprowadzeni do Polski już w 1006 r., czyli na pocz. XI w.

Był to pierwszy zakon działający w Polsce.

Powiedzenie: benedyktyńska cierpliwość oznacza nadzwyczajną cierpliwość.

Franciszkanie – słynęli z opieki nad chorymi i ubogimi. Słowo boże kierowali głównie do ludzi ubogich, więc ich język był prosty, dostosowany do poziomu intelektualnego ludzi niewykształconych.

Św. Franciszek żył w XII w.; pochodził z Asyżu we Włoszech; był synem bogatego kupca; pierwotnie chciał zostać rycerzem, jednak później rozdał swój majątek ubogim i żył w ubóstwie.

Dominikanie – słynęli z nauczania Pisma Świętego. Słowo boże kierowali głównie do ludzi wykształconych, więc ich język był dostosowany do poziomu intelektualnego tego typu odbiorców.

Cystersi – wiedli życie w samotności, wypełnione głównie modlitwą.

KULTURA RYCERSKA

Miała charakter uniwersalny dla całej chrześcijańskiej Europy.

W Europie Zachodniej około poł. XI w. ciężkozbrojna konnica (kawaleria, jazda) przekształciła się w **rycerstwo**.

Na przeł. XI i XII w. na dworach monarchów i możnowładców wykształciła się kultura rycerska. Rycerz miał odznaczać się walecznością i dwornością (nienagannym zachowaniem i dobrymi obyczajami).

Zamek był ośrodkiem władzy (mieszkał w nim władca, jego wysoki urzędnik lub możny rycerz). Na nim zapadały ważne decyzje państwowe, administracyjne i odbywały się sądy. Elementami obronnymi zamku były: mur obronny z blankami, fosa, wieże i baszty, most zwodzony, brama z broną (kratami), wykusz.

Na **podzamczu** (osadzie w pobliżu zamku) mieszkali rzemieślnicy, kupcy i ludność wykonująca różne posługi. Głównym **zajęciem rycerstwa** była walka (wynagrodzeniem była ziemia z chłopami). W czasie pokoju rycerze ciągle doskonalili się w rzemiośle rycerskim poprzez walkę na miecze, strzelanie z kuszy, ponadto urządzali uczty, polowania i turnieje rycerskie.

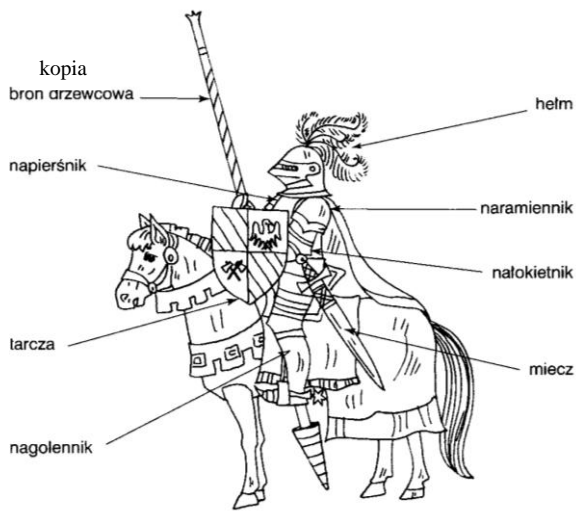
Droga awansu na rycerza była następująca: paź, giermek, rycerz.

Paź (miał ok. 7-14 lat) – chłopiec z rycerskiego rodu był oddawany na dwór władcy lub rycerza, gdzie uczył się dobrych manier, usługiwał damom do stołu, śpiewał, grał na instrumentach itp.

Giermek (miał ok. 14-21 lat) – młodzieniec z rycerskiego rodu, który dbał o rycerza, jego zbroję i konia, uczył się jazdy konno oraz posługiwania się mieczem, włócznią i toporem, uczestniczył w polowaniach, turniejach i wojnach.

Pasowanie na rycerza – uroczystość, podczas której giermek, który wslawił się podczas walki lub na turnieju rycerskim, był pasowany na rycerza. Otrzymywał ostrogi (do poganiania konia) i rycerski pas (od tego pochodziła nazwa ceremonii – pasowanie).

Do uzbrojenia rycerza zaliczamy: zbroję, kolczugę, hełm, miecz, kopię, tarczę.

kolczuga – rodzaj zbroi wykonanej z gęstej plecionki z drobnych kótek (najczęściej stalowych)

Zasadami **kodeksu rycerskiego** były: honor; dotrzymywanie danego słowa; odwaga; obrona kraju, władcy i chrześcijaństwa; obrona słabszych, wdów i sierot; szacunek okazywany damom serca.

Turnieje rycerskie służyły doskonaleniu umiejętności walki, zdobyciu sławy i bogactwa. Na nich rycerze prezentowali swoje umiejętności w zakresie walki.

Najsławniejszymi rycerzami byli: Roland i Zawisza Czarny z Garbowa herbu Sulima (wyróżniały go: prawość, uczciwość i wierność).

Herb to znak rodowy, czyli znak rozpoznawczy informujący, z którego rodu rycerskiego się wywodził. Po herbach rycerze rozpoznawali siebie podczas walki, ponieważ nie można było rozpoznać twarzy w hełmie z przyłbicą.

Na przełomie XV i XVI w. rycerstwo przekształciło się w szlachtę.

Elementy herbu:

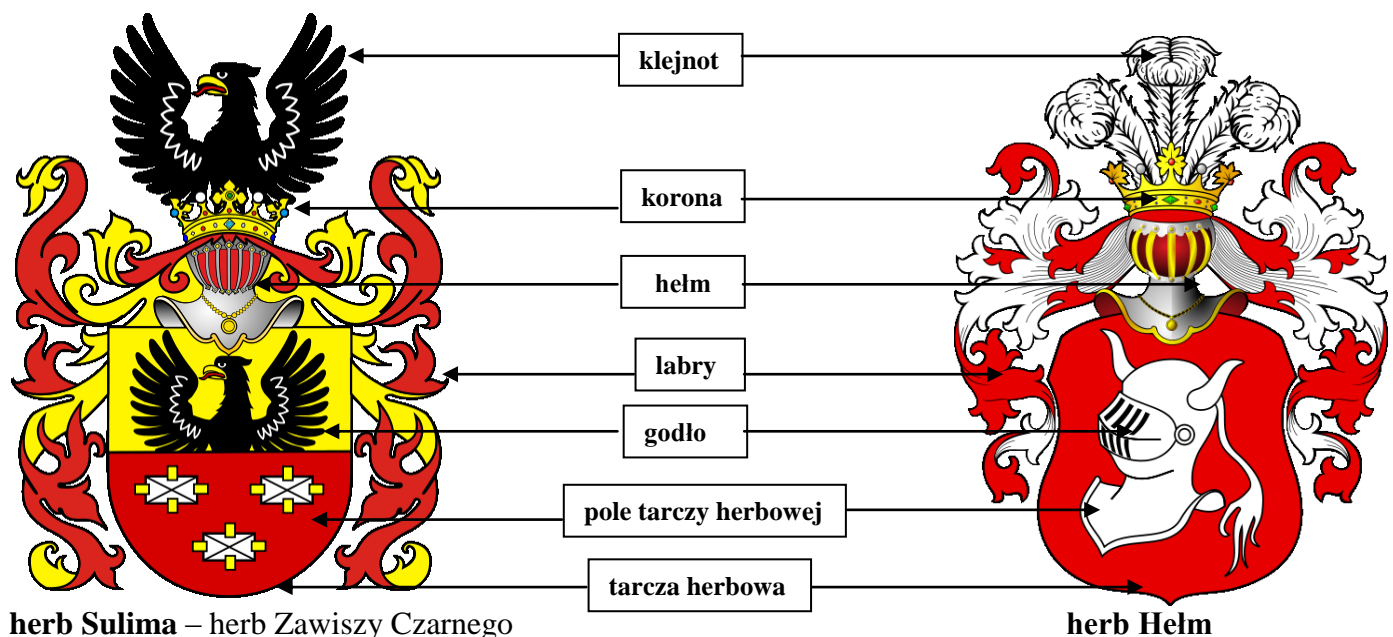
klejnot herbowy – element nad koroną (zazwyczaj jest to powtórzenia godła lub pióra – strusie lub pawie)

labry – części zewnętrzne tarczy herbowej, mające kształt wielkich wyszczerbionych liści, wyrastających z boków hełmu

godło – symbol wyróżniający, znak rozpoznawczy, znak przynależności osoby do szerszej grupy rodowej

pole tarczy herbowej – pole herbowe, na którym umieszczone jest godło

barwa – kolor tarczy herbowej

herb Sulima – herb Zawiszy Czarnego

herb Helm

Powiedzenie: „Polegać na kimś jak na Zawiszy” oznacza, że można komuś bezgranicznie zaufać, a ten ktoś nas nie zawiedzie.

MIESZCZANIE

Pierwsze miasta powstały w Polsce w XIII w. Zakładanie miast i wsi to **lokacja**. Do powstania miasta potrzebny był dokument wystawiany przez władcę, w którym **monarcha nadawał miastu i mieszczanom specjalne prawa**.

Elementy obronne miasta: mury obronne i blanki, fosa, most zwodzony, brama wjazdowa, krata (brona), baszty i wieże, barbakan.

W centrum miasta był rynek, na którym znajdowały się dwie najważniejsze budowle: kościół (siedziba władz kościelnych) i ratusz (siedziba władz miejskich).

Na rynku znajdowały się również: pręgierz (słup stojący przeważnie przed ratuszem dawnych miast, służący do wymierzania kar), studnia, waga miejska, hale targowe i kramy.

Mieszczanstwo składało się z kilku grup:

- **patrycjusze (patrycjat)** to najbogatsi mieszczanie (bogaci kupcy, rzemieślnicy, bankierzy), posiadali prawa miejskie i mogli zasiadać w radzie miejskiej;
- **pospólstwo** to drobni kupcy i rzemieślnicy, posiadali prawa miejskie, ale nie byli wybierani do rady miejskiej;
- **plebs** to najbiedniejsza grupa mieszczan nieposiadająca praw miejskich.

W pewnym momencie mieszczanie otrzymali od władcy prawo organizowania **samorządu**.

Organem samorządowym była **rada miejska**, w skład której wchodził: burmistrz oraz rajcy (funkcję tę sprawowali patrycjusze). Rada miejska rządziła miastem.

Mieszkańcami miast byli m.in. kupcy, rzemieślnicy oraz żacy (studenci) i zakonnicy. Każda grupa zajmowała się czymś innym.

Kupcy zajmowali się handlem (kupowali i sprzedawali towary).

Rzemieślnicy wytwarzali różne przedmioty: bednarze - różne naczynia z drewna, szewcy - buty, krawcy - ubrania, płatnerze – zbroje itd.

Rzemieślnicy prowadzili warsztaty rzemieślnicze. Właścicielem takiego warsztatu był mistrz. Kierował on pracą czeladników (rzemieślników, którzy nie mieli zdanego egzaminu mistrzowskiego) i terminatorów (uczniów).

Droga awansu wśród rzemieślników była następująca: terminator (uczeń), czeladnik, mistrz.

Cech rzemieślniczy to organizacja skupiająca rzemieślników jednej lub podobnej specjalności. Zadania cechu: ustalanie cen towarów, obrona i naprawa wyznaczonego fragmentu muru miejskiego, opieka nad sierotami i wdowami po zmarłych rzemieślnikach.

Gmerk (l.mn. - gmerki) – znak osobisty i rodzinny mieszczan (oraz czasem chłopów) umieszczany na pieczęciach, przedmiotach użytkowych, wyrobach i budowlach. Pełniły podobną rolę jak herby szlacheckie.

Właściwie gmerki pojawiły się w XII w. w związku z działalnością średniowiecznych warsztatów budowlanych, później również cechów, a znikły wraz z upadkiem organizacji cechowej w XVII w. Na ich podstawie rozpoznawano warsztat rzemieślniczy czy autora gotowych wyrobów.

Od drugiej połowy XIII do XVIII w. mianem tym określano także znak osobisty i rodzinny mieszczan. Używanie gmerków wzrosło w XV-XVI w. Gmerki najbogatszej części mieszczanstwa, przekształcone na wzór herbów szlacheckich, od XVI w. były umieszczane przeważnie na tarczy. Ułatwiało to przenikanie bogatych mieszczan w szeregi szlachty.

CHŁOPI

W średniowieczu **chłopi** nie posiadali ziemi. Uprawiali ziemię należącą do władcy (monarchy), rycerza lub do Kościoła.

W zamian za to mieli pewne obowiązki:

obowiązki wobec pana	obowiązki wobec Kościoła
- pańszczyzna - daniny (np. część plonów, nabiał, bydło) - czynsz (pieniądze) - posługi (np. budowa i naprawianie grodów, młynów, mostków, murów)	- dziesięcina

Pańszczyzna – przymusowa, darmowa praca chłopów na polu pana.

Dziesięcina – dziesiąta część plonów oddawana przez chłopów dla Kościoła.

Narzędzia wykorzystywane przez nich w pracy to: radło, pług, motyka, brony, sierp, kosa, cep, żarna.

RZĄDY ANDEGAWENÓW NA TRONIE POLSKIM

DYNASTIA ANDEGAWENÓW (Andegawenowie to dynastia francuska zwana Kapetyngami, od początku XIV w. panowała na Węgrzech)

Ludwik Węgierski (Andegaweński) (koronacja w 1370 r.)

Jadwiga (koronacja w 1384 r.)

LUDWIK WĘGIERSKI (ANDEGAWEŃSKI) (król)

Ludwik Węgierski miał powiązania z dynastią Piastów, ponieważ był synem Elżbiety Łokietkówny, córki Władysława Łokietka i siostry Kazimierza Wielkiego.

Przywilej koszycki został nadany szlachcie polskiej w **Koszycach w 1374 r. przez Ludwika Węgierskiego** w zamian za zgodę na dziedziczenie polskiego tronu przez jego córkę.

Przywilej koszycki był pierwszym polskim przywilejem generalnym, tzn. nadanym całemu stanowi szlacheckiemu.

Postanowienia przywileju koszyckiego:

- zwalniał szlachtę polską z podatków, z wyjątkiem 2 groszy z łanu chłopskiego;
- od tego momentu na każdy podatek nadzwyczajny król musiał uzyskać zgodę szlachty;
- król zobowiązał się do utrzymywania dworu na własny koszt podczas podróży po kraju;
- udział szlachty w pospolitym ruszeniu obowiązywał jedynie na terytorium państwa polskiego, natomiast podczas wypraw poza granice Polski szlachta miała otrzymywać wynagrodzenie, a w wypadku dostania się do niewoli król miał obowiązek wykupienia z niej;
- urzędy państwowe i starostwa będą obsadzone wyłącznie mieszkańcami Królestwa Polskiego.

Skutki:

- doprowadził do dziedziczości tronu w Polsce przez dynastię andegaweńską pochodzącą z Węgier;
- przyczynił się do ograniczenia władzy królewskiej (bo przywilej zwiększał uprawnienia stanu szlacheckiego);
- przyczynił się do osłabienia pozycji politycznej miast (bo wzmocnił, uprzywilejował szlachtę);
- przyczynił się do ustanowienia przewagi szlachty w państwie.

JADWIGA (król)

Jadwiga była najmłodszą córką Ludwika Andegaweńskiego. Miała powiązania z dynastią Piastów, ponieważ była prawnuczką Władysława Łokietka (jej babka – Elżbieta Łokietkówna – była siostrą Kazimierza Wielkiego i córką Władysława Łokietka).

W imieniu małoletniej Jadwigi rządy sprawowali głównie panowie małopolscy, którzy wybrali jej na męża wielkiego księcia litewskiego – Jagiełłę (zerwali jej wcześniejsze zaręczyny z austriackim księciem, Wilhelmem Habsburgiem). Po koronacji Władysława Jagiełły zachowała uprawnienia monarsze i wyjątkowo silną pozycję polityczną. Jej dwór był żywym ośrodkiem politycznym, kulturalnym i religijnym. Zajmowała się polityką zewnętrzną: odebrała Węgrom Ruś Halicką (dowodziła w wyprawie wojskami polskimi), którą wcześniej zdobył Kazimierz Wielki, a Węgrzy ją przywłaszczyli w wyniku unii polsko-węgierskiej. Pertraktowała z Krzyżakami. Około 1390 r. odnowiła Akademię Krakowską, na co przeznaczyła znaczną część swojego osobistego majątku (np. klejnoty).

Jadwiga została uznana za świętą kościoła katolickiego oraz za patronkę Polski.

W **1385 r.** doszło do pierwszej **unii polsko-litewskiej**, którą Jadwiga i Jagiełło zawarli w **Krewie**.

Była to **unia personalna**, czyli dobrowolny związek państw, które łączy tylko władca.

a) Przyczyny:

- zagrożenie ze strony Krzyżaków,
- chęć przyjęcia chrztu przez Litwę (ostatnie państwo pogańskie w Europie),
- chęć znalezienia odpowiedniego męża dla małoletniej Jadwigi,

- dążenie obu państw do uzyskania silniejszej pozycji w Europie,
- chęć rozszerzenia wpływów na Wschodzie (ziemie litewskie, ruskie), np. po to, by pobudzić rozwój handlu.

b) Postanowienia:

- Jagiełło (cała Litwa) przyjmie chrzest i poślubi Jadwigę w zamian za koronę polską,
- Polskę i Litwę będzie łączył wspólny władca,
- instytucje państwowe będą odrębne,
- Wielkie Księstwo Litewskie ma być połączone z Polską,
- Jagiełło ma odzyskać ziemie utracone przez Polskę (Pomorze i Śląsk).

c) Skutki:

- małżeństwo Jagiełły z Jadwigą,
- Polska i Litwa stały się potęgą w Europie,
- Litwa straciła samodzielność (księstwo litewskie przyłączono do Polski),
- nawiązanie współpracy polityczno-wojskowej przeciwko Krzyżakom,
- Polska została wciągnięta w konflikty z Moskwą i Tatarami,
- Litwa stała się państwem chrześcijańskim,
- podczas chrztu Jagiełło otrzymał imię Władysław,
- Krzyżacy stracili pretekst do najazdu na Litwę pod pozorem chrystianizacji,
- unia dała początek wyjątkowej kulturze powstałej z połączenia cywilizacji łacińskiej (zachodniej) z elementami kultury ruskiej i litewskiej.

W 1386 r. odbył się w Krakowie chrzest Jagiełły, na którym przyjął imię Władysław, a trzy dni później – ślub z Jadwigą, królem Polski. Po koronacji Władysław Jagiełło udał się na Litwę, by rozpocząć chrystianizację kraju.

Unia polsko-litewska nie była na rękę Wielkiemu Księstwu Moskiewskiemu (Moskwie), która rywalizowała z Litwą o ziemie ruskie, które chciała zjednoczyć pod swoimi rządami. Pomimo iż polityka zagraniczna Polski i Litwy miała być odrębna (bo to unia personalna), jednak Litwa mogła liczyć na wsparcie ze strony Korony.

DYNASTIA JAGIELLONÓW NA POLSKIM TRONIE

DYNASTIA JAGIELLONÓW

Władysław Jagiełło (koronacja w 1386 r.)

Władysław Warneńczyk (koronacja w 1434 r.)

Kazimierz Jagiellończyk (koronacja w 1447 r.)

Jan Olbracht (koronacja w 1492 r.)

Aleksander Jagiellończyk (koronacja w 1501 r.)

Zygmunt I Stary (koronacja w 1506 r.)

Zygmunt II August (koronacja w 1530 r., objął władzę po śmierci Zygmunta Starego w 1548 r.)

WŁADYSŁAW II JAGIEŁŁO (król Polski od 1386 r.)

Twórcą państwa litewskiego był **Mendog**, który w obliczu zagrożenia krzyżackiego w poł. XIII w. podporządkował sobie (zjednoczył) całą Litwę, część ziem Jaćwingów i wiele ruskich grodów. Ochrzczył się oraz koronował na króla, jednak po jego śmierci państwo się rozpadło. Litwini powrócili do pogaństwa.

Na przełomie XIII/XIV w. Litwę na nowo zjednoczył **ksiązę Giedymin**, od którego pochodzi dynastia Giedyminowiczów. Jego synami byli: Olgierd (ojciec Jagiełły) oraz Kiejstut (ojciec Witolda), którzy współrządzili państwem.

Auksztota – Litwa właściwa, górna Litwa (bo położona w dorzeczu górnego Niemna). Rządził nią Olgierd.

Żmudź - dolna Litwa (bo położona w dorzeczu dolnego Niemna). Rządził nią Kiejstut.

Pod koniec XIV w. Wielkie Księstwo Litewskie składało się z Litwy (zamieszkałej przez Litwinów i Żmudzinów) oraz uzależnionych od niej księstw ruskich (Litwa podbiła nawet historyczną stolicę Rusi – Kijów).

Państwem rządzili książęta litewsko-ruscy, wywodzący się głównie z rodu Giedyminowiczów. Gdy sprawowali rządy na terenach litewskich zachowywali pogaństwo, jednak gdy obejmowali władzę nad

księstwami ruskimi, których mieszkańcy wyznawali prawosławie, również przyjmowali to wyznanie wraz z językiem i kulturą ruską. **Władzę zwierzchnią nad całym Wielkim Księstwem Litewskim sprawował wielki książę, a stolicą było Wilno.**

Na zachodzie i północy Litwa walczyła z Krzyżakami, na wschodzie i południu prowadziła podbój ziem ruskich, wyzwalając je spod jarzma Tatarów ze Złotej Ordy.

W poł. XIV w. rywalem Litwy na Rusi była Polska (pragnąca zdobyć ogromne obszary pustej, niezaludnionej ziemi dla kolonizacji polskiej) oraz Wielkie Księstwo Moskiewskie. Jagiełło uznał, że walka na dwa fronty – z Krzyżakami i z Moskwą – się nie powiedzie. Szukał sojuszu z Polską, w której rządzili wówczas najwyżsi urzędnicy, ponieważ królowa Jadwiga była małoletnia. Moźnowładcy wybrali jej na męża Jagiełłę, który był od niej dużo starszy, jednak zdecydował się przyjąć chrześcijaństwo w zachodnim obrządku (katolickim).

Polska szlachta, zwłaszcza małopolska (otwierały się tam dla niej ogromne możliwości ekspansji, zdobycia wielu cennych ziem), chciała, by Polska odzyskała wpływy na Rusi Halickiej, która po śmierci Kazimierza Wielkiego została uzależniona od Węgier. Wojska polskie pod wodzą Jadwigi odebrały Węgrom Ruś Halicką. Zgodnie z zobowiązaniem Jagiełły Ruś Włodzimierska (tzw. Ruś Litewska) miała zostać włączona do Korony, jednak Jagiełło nie dotrzymał słowa.

Wkrótce Władysław Jagiełło przyjął hołd od hospodara Mołdwwi, a potem i od Wołochów, co otworzyło Polsce dostęp do Morza Czarnego.

[**Wołoszczyzna** – inaczej gospodarstwo (księstwo) wołoskie – (kraina historyczna w pd. Rumunii, powstała w XIV w.) **wraz z księstwem Mołdawii** (powstała w XIV w., jako księstwo zależne od Węgier), **stanowiły księstwo naddunajskie.**]

W tekście unii krewskiej znalazło się wieloznaczne łacińskie słowo incorporare (włączyć, przyłączyć), czyli polskie – inkorporacja. Polacy tłumaczyli, że Litwa ma być włączona, wcielona do Polski, natomiast Litwini rozumieli to, jako połączenie obu państw na równych prawach (Litwa miała zachować odrębność państwową). Wkrótce Polacy zaczęli żądać wcielenia Litwy do Polski, co doprowadziła do buntu stryjecznego brata Jagiełły – Witolda, który nie chciał pogodzić się z utratą samodzielności Litwy. W wyniku wojny Witold objął rządy w Wielkim Księstwie Litewskim pod zwierzchnictwem Jagiełły.

W 1401 r. doszło do **unii polsko-litewskiej** w Radomiu i Wilnie (tzw. unia wileńsko-radomska), zawartej między Władysławem Jagiełłą a Witoldem.

Postanowienia:

- Witold (Kiejstutowicz) będzie dożywotnio wielkim księciem litewskim i będzie rządził Litwą jako wasal Korony (Polski),
- Witold złoży hołd Jagielle jako najwyższemu księciu litewskiemu (Jagiełło ma zachować władzę zwierzchnią nad Litwą),
- Litwie zagwarantowano odrębność państwową.

Wojna polsko-krzyżacka (1409-1411), czyli wielka wojna z Krzyżakami.

Kolejność chronologiczna dotycząca wojny polsko-krzyżackiej (w tym bitwy pod Grunwaldem 1410 r.):

a/ Zimą 1409-1410, w trakcie przygotowań do wojny, Władysław Jagiełło i Witold określili cele wojny i obmyślili plan kampanii przeciw zakonowi krzyżackiemu.

b/ Pod Czerwińskiem spotkała się armia polska i litewsko-ruska (Tatarzy również ich wspomagali).

c/ Po przekroczeniu granicy Państwa Zakonu Krzyżackiego armia polsko-litewska kierowała się na Malbork, czyli stolicę Państwa Zakonu Krzyżackiego. Do spotkania wojsk doszło pod Grunwaldem (wieś).

d/ **Bitwa grunwaldzka** rozpoczęła się **15 lipca 1410 r.** koło południa, trwała ok. 7 godzin i zakończyła się zwycięstwem Polaków i Litwinów.

e/ Następnego dnia Jagiełło rozkazał odesłać do Malborka zwłoki wielkiego mistrza, którym wówczas był Ulrich von Jungingen.

f/ Pod koniec lipca Jagiełło podjął regularne oblężenie Malborka, jednak opór Krzyżaków i trudności z wyżywieniem armii zmusiły króla do odwrotu.

g/ W lutym 1411 r. Jagiełło i Witold podpisali w Toruniu traktat pokojowy z Zakonem Krzyżackim, czyli tzw. I pokój toruński.

Bitwa pod Grunwaldem – 15 lipca 1410 r. (w bitwie tej polskie rycerstwo śpiewało „Bogurodnicę”)

• Dowódcy:

- Polska: Władysław Jagiełło;
- Litwa: Witold (brat stryjeczny Jagiełły – ich ojcowie byli rodzonymi braćmi);
- Krzyżacy: wielki mistrz zakonu krzyżackiego, Ulrich von Jungingen.
- **Wynik**: zwycięstwo wojsk polsko-litewskich.

Postanowienia I pokoju toruńskiego z 1411 r. zawartego po wielkiej wojnie polsko-krzyżackiej:

- Polska odzyskała Kujawy i ziemię dobrzyńską;
- Litwa odzyskała Żmudź.

[II pokój toruński zawarto po wojnie 13-letniej w 1466 r., w wyniku którego Polacy odzyskali upragnione Pomorze Gdańskie. Po 1466 siedzibą Zakonu nie był już Malbork, lecz Królewiec.]

Po zwycięstwie grunwaldzkim panowie polscy wiedzieli, że Litwa jest zbyt silna, by ją inkorporować (wcielić) – można było tylko stworzyć równorzędny związek państw. Odpowiadało to Jagielle i Witoldowi.

W **1413 r.** została zawarta kolejna **unia polsko-litewska w Horodle** tzw. unia horodelska, również będąca unią personalną.

Postanowienia:

- Polacy i Litwini mieli porozumiewać się w sprawie wyboru Wielkiego Księcia Litewskiego oraz króla w Polsce,
- Polacy i Litwini mieli odbywać wspólne zjazdy w ważnych sprawach dotyczących obu państw,
- 47 największych katolickich rodzin bojarskich (szlachty litewskiej) przyjęto do herbów polskich i obdarowano tymi samymi przywilejami, które miała polska szlachta.

Oznaczało to, że wielki książę litewski ma być ustanawiany przez polskiego króla w porozumieniu z polskimi panami oraz szlachtą polską i litewską, natomiast wybór króla w Polsce ma być dokonywany przez panów i szlachtę polską w porozumieniu z panami i szlachtą litewską.

W Polsce panowała dynastia Jagiellonów, której przedstawiciele obejmowali tron w drodze elekcji (wyboru dokonywanego przez panów i szlachtę Polski i Litwy).

Akt unii stanowił, że związek obu państw ma mieć charakter trwały. Kolejna unia została zawarta dopiero w 1569 r. w Lublinie w obliczu zbliżającej się bezpotomnej śmierci Zygmunta Augusta – ostatniego męskiego potomka z Jagiellonów. Szlachta polska i litewska musiały zdecydować o dalszych losach Polski i Litwy.

Po śmierci Jadwigi z dynastii Andegawenów (zmarła po porodzie wraz z córką) w 1399 r. – prawowitego króla na polskim tronie – Władysław Jagiełło miał zapewnioną władzę w Polsce tylko dożywotnio.

Jagiełło doczekał się potomstwa dopiero z czwartą (ostatnią) żoną – księżniczką ruską, Zofią Holszańską, zwaną Sońką. Ich synem był Władysław III zw. Warneńczykiem oraz Kazimierz IV Jagiellończyk. W celu zapewnienia synom dziedziczenia tronu w Polsce nadał szlachcie **przywileje generalne: czerwiński** (1422 r.) oraz **jedlnieński** (1430 r.). Zapewnienie potomstwu prawa do dziedziczenia tronu w Polsce dało **początek nowej dynastii – dynastii Jagiellonów**. W celu zapewnienia synom dziedzicznego tronu na Litwie utrzymywał odrębność Litwy od Korony (unia w Krewie była unią jedynie personalną).

Zawisza Czarny

W bitwie pod Grunwaldem walczył najślynniejszy polski rycerz – **Zawisza Czarny z Garbowa herbu Sulima**. Przez długi czas był polskim **dyplomatą** na dworze węgierskim u Zygmunta Luksemburskiego, jednak kiedy dowiedział się o zbliżającej się wojnie z krzyżakami, powrócił do Polski.

Jan Matejko namalował tę postać na obrazie pt. *Bitwa pod Grunwaldem*.

Po wojnie mężnie pomagał oddziałom chrześcijańskim w walce z Turkami, którzy byli muzułmanami. W 1428 r. w miejscowości Gołubiec (Gołąbiec) został przez Turków pojmany i wkrótce zamordowany. Zygmunt Luksemburski wysłał po niego łódź, jednak ten nie chciał opuszczać swych rycerzy. Stąd wzięło się powiedzenie *Polegać na kimś jak na Zawiszy*, które oznacza, że możemy komuś bezgranicznie zaufać, a ten ktoś nie zawiedzie naszego zaufania.

Paweł Włodkowiec z Brudzenia

Pisarz, dyplomata, profesor Akademii Krakowskiej, zwolennik koncyliaryzmu, czyli nadrzędnej władzy soboru nad papieżem i całym kościołem (idea ta się nie przyjęła; uznaje się nadrzędną władzę papieża (dogmatem jest

nieomyślność papieża) nad całym kościołem). Na soborze w Konstancji (1414-1418) przedstawił wnikliwe odróżnienie wojen sprawiedliwych (obronnych) i niesprawiedliwych (najeźdźczych); wykazał, że Krzyżacy – pod pozorem nawracania na chrześcijaństwo – napadają na spokojnych Żmudzinów i Litwinów. Uważał, że pogan należy nawracać słowem, nie zaś mieczem, czyli siłą.

WŁADYSŁAW III zwany WARNEŃCZYKIEM (król)

Po śmierci Władysława Jagiełły (1434 r.) na polskim tronie zasiadł jego starszy syn, **Władysław III Warneńczyk**. Było to możliwe dzięki poparciu ze strony możnowładców małopolskich, ze Zbigniewem Oleśnickim, biskupem krakowskim, późniejszym kardynałem.

W 1440 r. została zawarta druga **unia polsko-węgierska** (trwająca w latach 1440-1444), w wyniku której Władysław został królem Węgier. Unia wygasła wraz ze śmiercią Władysława III.

Władysław Warneńczyk zginął pod Warną w 1444 r. (podczas wyprawy do Bułgarii), gdzie wojska węgierskie poniosły kłeskę w walce z Turkami.

KAZIMIERZ IV JAGIELLOŃCZYK (król)

Po śmierci Władysława III zw. Warneńczykiem na tronie zasiadł jego młodszy brat – Kazimierz IV Jagiellończyk – mąż Elżbiety Rakuszanki (córka Albrechta II Habsburga) zwanej „matką królów”, ponieważ 4 spośród jej sześciu synów zostało królami: Władysław II Jagiellończyk – królem Czech i Węgier, Jan Olbracht, Aleksander Jagiellończyk i Zygmunt Stary – królami Polski.

Za jego rządów Polska i Litwa stały się równoprawnymi, równorzędnymi państwami.

Kazimierz Jagiellończyk umocnił władzę królewską – odsunął od rządów wszechwładnego bpa krakowskiego kardynała Zbigniewa Oleśnickiego i zmniejszył wpływy możnowładztwa małopolskiego. Do realizacji tych celów pozyskał stronnictwo Wielkopolan, które popierało umocnienie władzy królewskiej. Król pozyskał także średnią szlachtę, której wydał **przywileje cerkwico-nieszawskie** w 1454 r., zapewniające średniej szlachcie wpływ na losy państwa.

Po śmierci książąt mazowieckich Kazimierz Jagiellończyk przyłączył do Korony część Mazowsza (Mazowsze po rozbiciu dzielnicowym pozostawało poza granicami państwa polskiego). Pozostała – większą część – przyłączył do Polski w 1526 r. Zygmunt Stary, dlatego to jemu przypisuje się odzyskanie Mazowsza..

Za jego rządów Polska odzyskała dostęp do Morza Bałtyckiego, rozkwitła gospodarczo i kulturalnie. Działali wówczas w Polsce: wybitny historyk – Jan Długosz i znany w Europie rzeźbiarz – Wit Stwosz.

Król prowadził mądrą politykę – jego synowie rządzili w 4 krajach europejskich: w Polsce i na Litwie oraz w Czechach i na Węgrzech. Dynastia Jagiellonów w tych czasach stała się potęgą europejską.

W 1440 r. powstał **Związek Pruski**, który przeciw Krzyżakom stworzyła szlachta i miasta pruskie. Kiedy zakon krzyżacki chciał go zlikwidować, Związek Pruski (jego delegacja przybyła do Polski) wypowiedział posłuszeństwo Krzyżakom i poprosił polskiego króla, Kazimierza Jagiellończyka, o przyłączenie Prus do Polski. Król Kazimierz ogłosił **inkorporację (włączenie) Prus do Polski**, co doprowadziło do **wojny trzynastoletniej** z Krzyżakami (wypowiedział ją król Kazimierz). Trwała ona w latach **1454-1466**. Zakończyła się sukcesem polskim i podpisaniem II pokoju toruńskiego w 1466 r.

Postanowienia II pokoju toruńskiego z 1466 r.:

- **Polska odzyskała Pomorze Gdańskie** (utracone za Władysława Łokietka w 1308 r.)
- **Państwo Zakonu Krzyżackiego podzielono na 2 części:**

Prusy Królewskie	Prusy Zakonne zwane Krzyżackimi
Powstały z ziem, które: <ul style="list-style-type: none"> - <u>Polska odzyskała</u> (Pomorze Gdańskie, ziemia chełmińska i michałowska); - <u>do Polski zostały wcielone</u> (Żuławy z Malborkiem, Elbląg i Warmia). 	Powstały z pozostałej części Prus. Ponieważ Malbork – dotychczasowa stolica państwa krzyżackiego znalazła się w Prusach Królewskich, stolicą Prus Zakonnych został Królewiec.
Prusy Królewskie weszły w skład państwa polskiego.	Prusy Zakonne stały się lennem Polski. Odtąd każdy kolejny wielki mistrz zakonu krzyżackiego miał składać władcy polskiemu <u>hołd lenny</u> , czyli przysięgę wierności oraz zapewniać pomoc zbrojną w razie potrzeby.

W skład **Prus Królewskich** weszły zachodnie ziemie państwa krzyżackiego, zaś w skład **Prus Zakonnych** zwanych Krzyżackimi weszła pozostała część Prus.

JAN I OLBRACHT (król)

Syn Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Rakuszanki (z dynastii Habsburgów).

Jan Olbracht był wychowankiem Jana Długosza.

Był zdolnym wodzem, zasłużonym w walce z Tatarami.

Swoje rządy opierał głównie na średniej szlachcie, której przedstawiciele zasiadali w izbie poselskiej **sejmu walnego** (powstał za Jana Olbrachta, w 1493 r.).

Wydał **przywilej piotrkowski** w 1496 r.

Powiedzenie: „Za króla Olbrachta wyginęła szlachta”.

Powiedzenie to powstało po nieudanej wyprawie na Mołdawię (1497 r.), która zakończyła się klęską polskiego pospolitego ruszenia (pod Koźminem na Bukowinie).

Mołdawia (księstwo Mołdawii) powstała w XIV w., jako księstwo zależne od Węgier, później się od nich uniezależniła, ale szukała pomocy w Polsce. Gospodar (władca) Mołdawii złożył hołd Władysławowi Jagielle i od tej pory księstwo to było zależne od Polski. Ponieważ nie otrzymywało dostatecznej pomocy od polskich władców w obliczu zagrożenia tureckiego, gospodar Mołdawii zerwał zależność lenną z Polską za Kazimierza Jagiellończyka i zaczął płacić haracz Turcji. Jan Olbracht próbował odzyskać wpływy na Mołdawii, jednak jego wyprawa zakończyła się klęską w lasach bukowińskich, w wąwozie pod Koźminem.

ALEKSANDER JAGIELLOŃCZYK (król)

Podczas swojego panowania wydał **przywilej mielnicki** (1501 r.) oraz niezwykle istotną **konstytucję nihil novi** (1505 r.).

Przez pewien czas był wielkim księciem litewskim i kiedy (po śmierci J. Olbrachta – polskiego króla) chciał zdobyć koronę polską (rywalizował z braćmi), poparli go możnowładcy, jednak za cenę przywileju mielnickiego, na mocy którego rzeczywistą władzę w państwie objął możnowładczy senat. Okazało się, że magnateria nie potrafi pokierować krajem, przede wszystkim dlatego, że skarb był pusty. Zwróciła się do króla o wsparcie.

Aleksander Jagiellończyk starał się odzyskać utracone w przywileju mielnickim uprawnienia i w sojuszu ze średnią szlachtą ograniczyć przewagę możnowładców w państwie. W porozumieniu ze szlachtą (średnią) dokonał zmian w urzędach centralnych – m.in. zakazano łączenia wysokich godności w jednym ręku, co bardzo uderzało w pozycję magnaterii, która niejednokrotnie sprawowała kilka wysokich urzędów jednocześnie). Udało mu się przekonać szlachtę, by uchwaliła wysokie podatki. Wkrótce uchwalono konstytucję nihil novi, która ostatecznie osłabiła pozycję magnaterii (obaliła postanowienia mielnickie) i utwierdziła równorzędną rolę średniej szlachty reprezentowanej w izbie poselskiej i magnaterii zasiadającej w izbie senatorskiej (senacie). Do wydania każdej nowej ustawy potrzebna była zgoda obu izb oraz króla.

Uwaga!

Dawniej każdą ustawę uchwaloną przez sejm walny nazywano konstytucją, jednak pierwszą konstytucją, w dzisiejszym rozumieniu tego słowa, była Konstytucja 3 Maja (1791 r.).

Jan Łaski

Sekretarz królewski, kanclerz wielki koronny, arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski. Zaufany współpracownik Aleksandra Jagiellończyka. Wywodził się ze średniej szlachty, pomagał królowi osłabić pozycję magnaterii w państwie. W 1505 r. na sejmie w Radomiu doprowadził do uchwalenia konstytucji nihil novi. Z inicjatywy Łaskiego został sporządzony tzw. **Statut Łaskiego w 1506 r.**, czyli zbiór praw i przywilejów obowiązujących w Polsce. Była to kolejna kodyfikacja (spisanie) prawa w Polsce, która wpisała się w ruch egzekucyjny, a dokładniej w egzekucję praw.

ZYGMUNT I STARY (król)

W swoich rządach opierał się na magnaterii z senatu. Jego żona, królowa Bona Sforza z Włoch, dążyła do wzmocnienia władzy królewskiej również przy poparciu magnatów. Średnia szlachta, odsunięta od władzy przez parę królewską, zaczęła głosić hasła **egzekucji praw i dóbr**, by osłabić magnaterię.

Po śmierci ostatnich Piastów mazowieckich Zygmunt Stary **wcielił do Polski Mazowsze** w latach 1526-1529. Pewną jego część wcielił już wcześniej Kazimierz Jagiellończyk. Jednak to Zygmuntowi Staremu przypisuje się odzyskanie tej ziemi. Wkrótce Warszawa stała się jedną z ulubionych rezydencji królewskich.

Za jego rządów **polskie wojska brały udział w wojnach Litwy z Moskwą**. Mimo zwycięstwa pod Orszą, zakończyły się one utrata Smoleńska w 1514 r.

Zygmunt I musiał zająć się sprawą zakonu krzyżackiego, który odmawiał złożenia Polsce hołdu (miał taki obowiązek od przegranej wojny trzynastoletniej). W latach 1519-1521 doszło do **wojny z Krzyżakami**, zakończonej sukcesem Polaków.

W 1525 r. **Albrecht Hohenzollern**, ostatni mistrz zakonu krzyżackiego, złożył Zygmuntowi Staremu w Krakowie (na rynku krakowskim) hołd lenny zwany **holdem pruskim**.

Na mocy nieco wcześniejszego traktatu krakowskiego państwo zakonne, noszące nazwę Prusy Zakonne (Krzyżackie) uległo **sekularyzacji** (zeświecczeniu) przekształciło się w świeckie księstwo o nazwie Prusy Książęce, które były lennem polski. Mistrz krzyżacki stał się księciem nowo powstałego luteranckiego państwa. Było to pierwsze protestanckie państwo w Europie. Zygmunt Stary zmusił wielkiego mistrza do przekształcenia państwa zakonnego na luteranckie, ponieważ chciał doprowadzić do tego, by papież i cesarz (najważniejsze osoby dla katolików) przestali udzielać Krzyżakom pomocy i wsparcia.

W Czechach i na Węgrzech panował w tym czasie (1516-1526) Ludwik Jagiellończyk – wnuk Kazimierza IV Jagiellończyka (króla Polski), syn Władysława II Jagiellończyka (król Czech i Węgier), bratanek Zygmunta Starego (króla Polski). W 1526 r. na Węgry najechała armia osmańska (turecka) pod wodzą sułtana Sulejmana Wspaniałego. W bitwie pod Mohaczem zginął Ludwik Jagiellończyk. Wkrótce ziemie Czech i pn.-zach. Węgier dostały się pod panowanie Habsburgów, ale z konfliktów rozgorzałych podczas walki o tron skorzystała Turcja, której udało się zdobyć część Węgier. Rok 1526 uznawany jest za symboliczny koniec potęgi dynastii Jagiellonów (dynastia ta władała już tylko Polską i Litwą).

W 1530 r. Zygmunt Stary zawarł porozumienie z Turcją, gdyż Turcy zbliżyli się bezpośrednio do pd. granicy Polski. W 1533 r. porozumienie przekształciło się w **pokój wieczysty między Polską a Turcją**. Był to pierwszy układ państwa chrześcijańskiego z Imperium Osmańskim.

Za Zygmunta Starego w Polsce zapanował **renesans (odrodzenie)**, zresztą za sprawą królowej Bony, która pochodziła z Włoch, gdzie narodził się renesans. Para królewska roztaczała opiekę nad artystami (król i królowa byli mecenasami sztuki), często sprowadzanymi zza granicy.

Przebudowano w stylu renesansowym zamek na Wawelu, zbudowano tam Kaplicę Zygmuntofską, król ufundował dzwon „Zygmunt”, który jeszcze w dzisiejszych czasach bije w najważniejszych momentach państwa polskiego.

Za jego czasów szerzyła się w Polsce reformacja – jej rozwój król próbował bezskutecznie zahamować. Jednak jego wysiłki nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. W Polsce faktycznie (nie teoretycznie) panowała tolerancja religijna.

W **1530 r.** doprowadził, za namową i pod naciskami królowej Bony, do **koronacji** swojego syna – **Zygmunta Augusta**. Była to tzw. elekcja vivente rege, czyli przeprowadzona za życia poprzedniego króla.

Dowodem na umocnienie się polskiej gospodarki za Zygmunta Starego było bicie przez niego złotej monety (ze złota wysokiej jakości) nazywanej **dukatem**. Wzmocniło to pozycję państwa na Arenie międzynarodowej.

Królowa Bona Sforza d’Aragona

Pochodziła z Włoch. Królową Polski została w 1518 r. Była drugą żoną Zygmunta Starego oraz matką Zygmunta Augusta i Anny Jagiellonki. Propagowała na polskim dworze włoską kulturę (wówczas we Włoszech rozwijał się renesans). Upowszechniła tu organizację dworu na wzór włoski (nawiązuje do tego dzieło Łukasza Górnickiego pt. „Dworzanin polski”). Sprowadziła do Polski tzw. **włoszczyznę**, czyli niektóre warzywa, np. kapustę, kalafiora, sałatę, szparagi, brokuły, seler, pomidory, fasolę szparagową, marchew, szpinak itp.

Po przybyciu do polski uzyskała ogromny wpływ na króla w sprawach politycznych. Dążyła do wzmocnienia władzy królewskiej i doprowadziła do koronacji syna, Zygmunta Augusta, za życia swego męża.

Królowa dążyła do powiększenia dóbr monarszych, by uzyskać niezależność finansową od szlachty i magnaterii. Za przywiezione ze sobą pieniądze wykupywała z zastawu królewskiej. Jej mieszanie się do polityki i umacnianie władzy monarchy wzbudzały niechęć szlachty i magnaterii. Po śmierci Zygmunta Starego i po konflikcie z synem (nie zgadzała się na małżeństwo Zygmunta Augusta z Barbarą Radziwiłłówną, które zawarli potajemnie) wróciła do Włoch, gdzie ją otruto.

Stańczyk (Stanisław Stańczyk)

Nadworny błazen trzech polskich królów: Aleksandra Jagiellończyka, Zygmunta I Starego i Zygmunta Augusta. Mówi się o nim jako o mądrym polityku. Jest symbolem przenikliwego polityka i patrioty przejętego losami ojczyzny. Często pojawia się na obrazach Jana Matejki (XIX-wiecznego malarza) – głównie u boku Zygmunta Starego. Na obrazie pt. „Stańczyk” jest bohaterem pierwszoplanowym. Pierwotny tytuł obrazu, czyli „Stańczyk w czasie balu na dworze królowej Bony, kiedy wieść przychodzi o utracie Smoleńska”, sugeruje, dlaczego błazen jest smutny – to wynik utraty Smoleńska przez Polskę na rzecz Rosji w 1514 r. Kiedy na dworze trwa bal, nikt nie interesuje się sprawami państwa. Stańczyk, który przeczytał list z wiadomością o utracie tej ważnej ziemi, siedzi pogrążony w smutku i zadumie, co przeczy jego naturze – on ma przecież bawić wszystkich. Jego powaga uzmysławia nam, że to był naprawdę przeorny polityk, który doskonale orientował się w sytuacji państwa.

Andrzej Frycz Modrzewski

Jest twórcą „O poprawie Rzeczypospolitej” napisanego po łacinie. Studiował w Akademii Krakowskiej. Był sekretarzem Zygmunta Starego, a tworzył za Zygmunta Augusta. Był zwolennikiem równości wszystkich obywateli wobec prawa, równych praw oraz kar niezależnie od przynależności stanowej. Nie uznawał pańszczyzny, dlatego ukrywał w swoich dobrach chłopów, którzy zbiegli z innych folwarków. Bronił mieszczan i chłopów przed okrucieństwem szlachty. Głosił tolerancję religijną. Uważał, że szkoły należy przekazać władzom świeckim.

Mikołaj Kopernik

Był astronomem, matematykiem, lekarzem, prawnikiem, ekonomistą, kartografem (sporządzał mapy), a poza tym księdzem oraz doradcą króla Zygmunta I Starego. Dowodził obroną Olsztyna podczas wojny polsko-krzyżackiej na początku XVI w. Urodził się w Toruniu. Studiował w Akademii Krakowskiej, a następnie we Włoszech. Po powrocie do kraju osiadł na Warmii (we Fromborku), należącej po wojnie trzynastoletniej do Prus Królewskich.

W 1543 r. wydał „O obrotach sfer niebieskich”, w którym obalił teorię geocentryczną stworzoną w starożytności przez Ptolemeusza i uznawaną przez wiele wieków przez kościół (zgodnie z nią w centrum wszechświata była Ziemia, a wszystkie ciała niebieskie, w tym Słońce, krążyły wokół niej), a ogłosił **teorię heliocentryczną** (zgodnie z nią w centrum wszechświata jest Słońce, a wszystkie ciała niebieskie, w tym Ziemia, krążą wokół niego).

ZYGMUNT II AUGUST (król)

Zygmunt August został królem Polski w 1529 r., jednak koronacja odbyła się w katedrze wawelskiej w 1530 r. Faktycznie objął rządy w 1548 r., po śmierci ojca – Zygmunta Starego.

Barbara Radziwiłłówna

Królowa polska od 1550 r., druga żona Zygmunta II Augusta. Potajemnie zawarte małżeństwo w 1547 r. wywołało oburzenie wśród szlachty, podsycane przez królową Bonę. Żądano rozwodu, ponieważ obawiano się wzmocnienia pozycji rodu magnackiego Radziwiłłów na Litwie. Jednak król był nieugięty, dlatego w 1550 r. Barbara została koronowana. Po kilku miesiącach (po długotrwałej chorobie) zmarła.

Uzyskanie korony za życia ojca oraz potajemny ślub z Barbarą Radziwiłłówną wzbudziły ogromną niechęć wśród szlachty i magnaterii. Początkowo Zygmunt August rządził, opierając się jedynie na senacie. Wkrótce szlachta, oprócz egzekucji praw i dóbr, zaczęła domagać się zawarcia kolejnej unii z Litwą oraz unormowania spraw wyznaniowych (okres szerzenia się reformacji).

Dopiero w 1562 r. król, potrzebując poparcia szlachty (chciał uchwalenia nowych podatków na wojnę z Moskwą), zerwał sojusz z możnowładztwem.

Na sejm walny w Piotrkowie, obradujący na przełomie 1562-1563 r., przybył ubrany w strój szlachecki, by przypodobać się szlachcie. Przeprowadzono wówczas wiele pożytecznych **reform**:

- uchwalono egzekucję dóbr królewskich wcześniej przejętych przez magnaterię (wiele z nich faktycznie wróciło do skarbu państwa),
- utworzono wojsko kwarciane, czyli stałe wojsko zaciężne (było opłacane kwartą, czyli ¼ dochodu uzyskiwanego z królewskich ziem),
- ograniczono sądownictwo kościelne wobec ludzi świeckich.

[**Zakon Kawalerów Mieczowych** – niemiecki zakon rycerski w Inflantach (Łotwa i Estonia), założony w oparciu o regułę templariuszy 1202 r.

Kawalerowie mieczowi znani byli ze swoich licznych występów. W atmosferze skandalu, szukając ratunku, ówczesny mistrz zwrócił się do zakonu krzyżackiego z prośbą o wchłonięcie jego zakonu.

Po ciężkiej klęsce poniesionej w walce z Bałtami (dokładniej ze Żmudzinami) **kawalerowie mieczowi połączyli się w roku 1237 z zakonem krzyżackim** (szpitalnikami), przejmując jego regułę. Ocalali z pogromu mieczowcy, zasileni kontyngentem rycerzy krzyżackich, stali się rycerzami zakonu krzyżackiego. W istocie doszło wówczas do inkorporacji (włączenia) zakonu kawalerów mieczowych do zakonu krzyżackiego, w wyniku czego powstała inflancka gałąź zakonu krzyżackiego.]

W **1561 r.** do Polski przyłączone zostały jako lenno **Inflanty**, od XIII w. opanowane przez **Krzyżaków z Zakonu Kawalerów Mieczowych**, czyli zakon krzyżacki w Inflantach.

Ostatni wielki mistrz tego zakonu, Gotard (Gotthard) Kettler, złożył hołd lenny królowi polskiemu (został lennikiem Polski), **sekularyzował zakon**, którego ziemie zostały włączone do Polski. Sam Gotard Kettler został świeckim (luterańskim) księciem i otrzymał dziedziczną władzę w **Księstwie Kurlandii i Semigalii**, które stało się lennem Polski.

[We wschodniej części zsekularyzowanego państwa zakonu krzyżackiego w Inflantach powstało Księstwo Kurlandii i Semigalii, które było lennem Polski aż do III rozbioru Polski, natomiast zachodnia część Inflant została bezpośrednio wcielona do państwa polsko-litewskiego.]

To wydarzenie doprowadziło **walki o Inflanty**, czyli do **I wojny północnej**, czyli do **wojny siedmioletniej** o panowanie, zwierzchnictwo (hegemonię) nad Bałtykiem (1563-1570) zwanej wojną o „dominium Maris Baltici” (czyli o dominację, panowanie nad Morzem Bałtyckim”, prowadzoną głównie z carem Rosji – Iwanem IV Groźnym, ale też z państwami skandynawskimi – Danią i Szwecją – które popierały raz Polskę i Litwę, raz Moskwę lub też prowadziły samodzielną politykę. Rosja chciała mieć własny dostęp do Bałtyku, by prowadzić samodzielnie handel morski, bez pośrednictwa litewskiego. Litwa (a z nią Polska) nie chciała do tego dopuścić. W 1570 r. zawarto pokój w Szczecinie, na mocy którego Rzeczpospolita zachowała (utrzymała) Księstwo Kurlandii i Semigalii oraz znaczną część Inflant.

W chwili śmierci Zygmunta Augusta Rzeczpospolita Obojga Narodów rozporządzała najszerszym w historii dostępem do Morza Bałtyckiego, z dwoma ogromnymi portami – Gdańskiem oraz Rygą.

Walki o Inflanty kontynuował z powodzeniem król Stefan Batory. Po pokonaniu Rosji przez Batorego, naszym głównym rywalem stała się Szwecja, która opanowała Estonię. Jednak większa część Inflant znalazła się wówczas pod panowaniem polsko-litewskim.

W 1569 r. doszło do zawarcia unii lubelskiej oraz **zniesienia odrębności Prus Królewskich** (ustanowionych po wojnie trzynastoletniej w 1466 r.) **od Korony**. Stały się one częścią państwa polskiego.

Błędem politycznym popełnionym przez Zygmunta Augusta w 1563 r. było **dopuszczenie Hohenzollernów z Brandenburgii do prawa dziedziczenia w Prusach Książęcych** (ustanowionych po hołdzie pruskim w 1525 r., będących lennem Polski), co doprowadziło w przyszłości do oderwania się (uniezależnienia się) tego lenna od Polski. Uznaje się to za błąd, ponieważ brandenburska linia Hohenzollernów w 1701 r. doprowadzi do powstania Królestwa Prus, które w 2. poł. XVIII w. będzie uczestniczyło w trzech rozbiorach Polski.

W 1564 r. przyjął uchwały soboru trydenckiego, mające na celu zahamowanie reformacji. Król przestrzegał jednak tolerancji.

Zygmunt August pragnął ugruntowania panowania Polski nad Bałtykiem, dlatego rozpoczął **budowę pierwszej polskiej floty wojennej**. W 1568 r. stworzył Komisję Morską, czyli urząd do spraw floty wojennej. Podstawę floty (marynarki) wojennej stanowiły okręty kaperskie.

Kaprowie (kaprzy) to marynarze zwalczający statki państwa nieprzyjacielskiego z upoważnienia władcy (część zdobyczy brał kapitan i załoga, a część była zastrzeżona dla władcy).

Po śmierci Zygmunta Augusta polska marynarka oraz komisja Morska uległy likwidacji.

W 1569 r. doszło do **unii polsko-litewskiej w Lublinie** (wbrew możnowładztwu litewskiemu).

Była to **unia realna**, czyli dobrowolny związek państw, które mają elementy wspólne (monarcha i niektóre instytucje państwowe) i odrębne.

Wspólny był monarcha, sejm, polityka zagraniczna, moneta i przywileje szlacheckie.

Odrębne były urzędy, wojsko, skarb i sądownictwo.

a) Przyczyny:

- zagrożenie ze strony Państwa Moskiewskiego (Polska i Litwa walczyły z Moskwą o Inflanty),
- chęć zacieśnienia związków Korony z Litwą w obliczu groźby wygaśnięcia dynastii Jagiellonów (wobec zbliżającej się bezpotomnej śmierci Zygmunta Augusta – zmarł w 1572 r.) – wcześniej te państwa łączyła unia personalna,
- polska magnateria pragnęła uzyskać prawo nabywania ziem na słabo zaludnionej Litwie (na Ukrainie były czarnoziemy – ziemia wysokiej jakości),
- szlachta litewska chciała przyznania im takich samych praw i przywilejów, jakie posiadała szlachta polska.

b) Postanowienia:

- powstało państwo o nazwie Rzeczpospolita Obojga Narodów (połączono Koronę Królestwa Polskiego i Wielkie Księstwo litewskie),
- Polskę i Litwę będzie łączyć monarcha, sejm, polityka zagraniczna, moneta i przywileje szlacheckie, natomiast odrębne będą urzędy, wojsko, skarb i sądownictwo,
- szlachta polska i litewska może bez ograniczeń osiedlać się i nabywać (kupować) ziemię na terenach Korony i Litwy,
- szlachta litewska (bojarowie) uzyskała takie same przywileje jak szlachta polska;
- do Korony inkorporowano (wcielono) Podlasie, Wołyń i część Ukrainy z Kijowem (tzw. Kijowszczyznę).

c) Skutki:

- przyspieszenie rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturalnego Wielkiego księstwa Litewskiego,
- przyspieszenie procesu polonizacji szlachty litewskiej i ruskiej, która przejmowała język i kulturę polską,
- wzmocnienie pozycji magnaterii w Rzeczypospolitej (rozwój fortun magnackich i latyfundiów),
- kultura polska wywarła wpływ na rozwój kultury rosyjskiej,
- Rzeczpospolita stała się państwem, w którym mieszkali przedstawiciele różnych narodowości, wyznań i kultur, co czasem prowadziło do konfliktów religijnych i narodowościowych, jednak ostatecznie wykształciła się postawa tolerancji religijnej, narodowej i obyczajowej,
- powstało mocarstwo europejskie (Rzeczpospolita Obojga Narodów) broniące Europy przez ekspansją islamu i prawosławia.

Rzeczpospolitą Obojga Narodów zamieszkiwali: Polacy, Litwini, Żydzi, Tatarzy, Ormianie itd. Ludność ta to wyznawcy wielu wyznań, np. katolicy, protestanci, wyznawcy judaizmu, mahometanie (muzułmanie). Ta mozaika (mieszanina) wielu wyznań, narodowości i kultur musiała doprowadzić do wykształcenia się **tolerancji** – w innej sytuacji dochodziłoby do ciągłych konfliktów, które osłabiałyby państwo. Państwo polsko-litewskie nazywano państwem bez stosów.

Sławne słowa Zygmunta Augusta: „Nie jestem królem waszych sumień”, co oznaczało, że nie będzie nikomu narzucał wyznania – był to wyraz tolerancyjnej polityki króla.

Herbem Rzeczypospolitej Obojga Narodów miała być tarcza herbowa z orłem białym (dotąd godło Korony) i pogonią (dotąd godło Litwy).
[Pogoń to rycerz na koniu.]

W okresie rządów Zygmunta Augusta nadal rozwijała się **literatura i sztuka renesansowa**. Zgromadził na Wawelu bogatą kolekcję arrasów zw. arrasami wawelskimi (duża część pochodziła z zamku w Tykocinie), zbroi i armat. Król był mecenasem sztuki.

XVI w. był dla Polski okresem spokoju i pomyślności. Za panowania króla **Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta** Polska była jednym z największych i najpotężniejszych krajów w Europie (rozwijało się budownictwo, handel, rzemiosło i rolnictwo; kwitła literatura i sztuka).

Czasy Zygmunatów – Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta – nazwano ‘**złotym wiekiem**’.

Król Zygmunt August zmarł w Knyszynie na Podlasiu w 1572 r.

Łukasz Górnicki herbu Ogończyk

Polski humanista renesansowy, poeta, pisarz polityczny, tłumacz, sekretarz królewski Zygmunta Augusta i jego bibliotekarz, starosta niegrodowy tykociński, starosta wasilkowski. Za utwór pt. „Dworzanin polski” Górnicki otrzymał szlachectwo i herb Ogończyk. W dziele wykreowany jest wizerunek idealnego dworzanina, łączącego odpowiednie pochodzenie i maniery z wykształceniem, powściągliwością oraz honorem. Można dostrzec odniesienia do atmosfery ówczesnego Krakowa – atmosfery panującej na dworach magnackich i dworze królewskim.

Stanisław Orzechowski

Ksiądz katolicki, historyk, autor pism politycznych (pisał m.in. o ruchu egzekucyjnym) i religijnych okresu renesansu, ideolog złotej wolności szlacheckiej i ruchu obrony praw szlacheckich. Studiował w Akademii Krakowskiej. Związał się ze szlacheckim obozem przeciwników polityki króla Zygmunta II Augusta i z obrońcami przywilejów szlacheckich, sympatyzował z luteranizmem – publicznie sprzeciwił się bezżeństwu księży i ożenił się, za co został pozbawiony wszystkich piastowanych przez siebie godności i dóbr kościelnych. Po pogodzeniu się z kościołem katolickim stał się zwolennikiem kontrreformacji.

STOSUNKI POLSKO-KRZYŻACKIE ZA PANOWANIA JAGIELLONÓW – PODSUMOWANIE

1409-1411 – **wielka wojna** polsko-krzyżacka (w 1410 r. rozegrała się bitwa pod Grunwaldem, którą Władysław Jagiełło wygrał); **1411** – I pokój toruński

1454-1466 – **wojna trzynastoletnia**, która zakończyła się sukcesem polskiego króla – Kazimierza Jagiellończyka; **1466** – II pokój toruński (Państwo Zakonu Krzyżackiego podzielono na Prusy Zakonne i Prusy Królewskie)

1519-1521 – **wojna** polsko-krzyżacka (obroną Olsztyna dowodził astronom Mikołaj Kopernik)

1525 – hołd pruski złożony królowi polskiemu – Zygmuntowi Staremu przez ostatniego wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego – Albrechta Hohenzollerna (zakon krzyżacki przestał istnieć, przekształcił się w świeckie państwo o nazwie Prusy Książęce) na krakowskim rynku

RZECZPOSPOLITA SZLACHECKA

Ustrojem Rzeczypospolitej była **demokracja szlachecka**, bo w sejmie zasiadali tylko przedstawiciele szlachty (oraz niewielka część przedstawicieli duchowieństwa), a przecież na sejmie walnym zapadały najważniejsze decyzje państwowe.

Z tego powodu szlachta wraz z królem rządziła państwem, pomimo iż stanowiła tylko 10 % społeczeństwa. Władza królewska w Polsce była bardzo słaba, dlatego najważniejsze decyzje podejmowała szlachta, która uważała siebie za pełnoprawnych obywateli.

Demokracja to z języka greckiego władza ludu, w tym znaczeniu władza narodu szlacheckiego.

SEJM WALNY (powstał w 1493 r.)

Do porozumiewania się ze szlachtą królowie wykorzystywali **sejmiki**, czyli zjazdy ogółu szlachty danej ziemi (rodzaj samorządu w danej ziemi). Mógł w nich uczestniczyć każdy szlachcic.

Rodzaje sejmików ziemskich				
sejmiki przedsejmowe	sejmiki relacyjne	sejmiki elekcyjne	sejmiki deputackie	sejmiki kapturowe
zбираły się <u>przed sejmem walnym</u> ; szlachta wybierała na nich posłów na sejm walny i układała instrukcje poselskie przekazywane wybranym posłom	zбираły się <u>po sejmie walnym</u> ; szlachta wysłuchiwała na nich relacji z obrad sejm walnego i podejmowała ostateczną decyzję o przyjęciu lub odrzuceniu konstytucji sejmowych, czyli uchwał sejmów walnych	szlachta wybierała na nich sędziów do sądów ziemskich	szlachta wybierała na nich deputatów, czyli sędziów do Trybunału Koronnego i Litewskiego (najwyższego sądu w państwie), które pełniły rolę sądów apelacyjnych (ostatecznych)	<u>podczas bezkrólewia</u> dbały o utrzymanie bezpieczeństwa i pokoju; wyłaniały tzw. sądy kapturowe sądzące szlachtę za naruszenie prawa i porządku podczas sejm elekcyjnego (na nim wybierano króla)

Zbierały się one w ustalonym miejscu po niedzielnej mszy. Gromadziła się szlachta z jednego lub kilku powiatów i radziła o sprawach im najbliższych, czyli dotyczących ich ziemi. W XV w. władcy zaczęli wyznaczać termin zwołania sejmiku, a szlachtę zawiadamiał o tym starosta. Obrady rozpoczynano od wyboru marszałka. Potem odczytywano pismo królewskie, wyjaśniające cel zwołania sejmiku. Po dyskusji prowadzonej przez marszałka przyjmowano uchwałę (postanowienia) i przekazywano ją na piśmie królowi.

Królowi najwygodniej było porozumiewać się z przedstawicielami sejmików, najlepiej z kilku ziem równocześnie. Król wzywał więc do wybranego przez siebie miasta wybranych przez sejmiki **posłów** (od szlachty swojej ziemi posłowie otrzymywali instrukcje, jak mają się wypowiadać w danej sprawie).

Doprowadziło to do powstania **sejmu walnego** – spotkań króla, reprezentantów szlachty (izba poselska) i rady królewskiej (izby senatorskiej), czyli obrad 3 stanów sejmujących.

Trzy stany sejmujące to: król, izba poselska i izba senatorska.

Pierwsza wspólna uchwała 3 stanów sejmujących zwana konstytucją została zapisana w **1493 r.** – to data powstania sejm walnego (czyli polskiego parlamentu).

Polski sejm walny był dwuizbowy (izba poselska, izba senatorska). Do uchwalenia konstytucji potrzebna była zgoda 3 stanów sejmujących. Nie obowiązywała więc zasada większości, lecz **zasada jednomyślności**

(wszyscy musieli się zgodzić, aby ustawa mogła wejść w życie). Teoretycznie, jeśli jedna osoba się nie zgodziła ustawa była odrzucana. W praktyce przeciwników przekonywano do skutku albo pomijano pojedyncze protesty.

Jeśli jakiś szlachcic nie chciał zgodzić się na proponowaną ustawę, krzyczał na sejmie **liberum veto** (wolne, nie pozwalam). Pierwszy protest **liberum veto** uwzględniono w **1652 r.** – został on zgłoszony przez **Władysława Sicińskiego**.

W skład izby poselskiej wchodziłi wybrani na sejmikach ziemskich posłowie. Omawiali oni propozycje króla i własne postulaty (postulaty szlachty z poszczególnych ziem), po czym wspólną decyzję przekazywali senatorom i królowi.

W skład izby senatorskiej (senatu) wchodziłi mianowani przez króla dożywotnio:

- **senatorowie świeccy**

- królewscy ministrowie, czyli najwyżsi urzędnicy królewscy (wywodzący się z dawnej średniowiecznej rady królewskiej): kanclerz, podkanclerzy, podskarbi, marszałek wielki i nadworny;
- najwyżsi urzędnicy szlacheccy, czyli ziemscy: wojewodowie i kasztelanowie;

- **senatorowie duchowni**, czyli arcybiskupi (Gniezna i Lwowa) oraz biskupi rzymskokatolicki.

Senatorowie wyrażali opinie o królewskich i poselskich projektach ustaw.

Sejm walny zwoływał król, kiedy była taka potrzeba. Od XVI w. **co 2 lata obowiązkowo na 6 tygodni** (częstotliwość zwoływania sejmu walnego zapisano w artykułach henrykowskich).

Najczęściej obradował w Piotrkowie, Lublinie lub Krakowie, ale nie tylko. Od unii lubelskiej sejmy walne zwoływano do Warszawy (w pół drogi między Koroną a Litwą). Posłom płacono diety (pieniądze na podróż i utrzymanie się – żywność i nocleg – przez 6 tygodni).

Kompetencje sejmu walnego: ustanawiał prawa, nadawał szlachectwo, uchwalał podatki, wypowiadał wojny i zawierał układy pokojowe, wyrażał zgodę na zwołanie pospolitego ruszenia.

Rodzaje sejmu:

- **sejm walny** – został opisany wyżej;

- **sejm elekcyjny** – na nim wybierano króla-elekta, który dopiero po zaprzysiężeniu artykułów henrykowskich i pacta conventa zostawał polskim królem;

- **sejm koronacyjny** – na nim koronowano elekta (który był już po zaprzysiężeniu artykułów henrykowskich i pacta conventa) na króla.

ROZWÓJ DEMOKRACJI SZLACHECKIEJ

Szlachta wzmacniała swoją władzę poprzez ciągle czynione naciski na króla, by ten wydał kolejne przywileje, a tym samym uszczuplił swoją władzę.

Przywileje szlacheckie były aktami wydawanymi przez władców na rzecz całego rycerstwa (szlachty). Akty te zwalniały szlachtę z niektórych obowiązków ogólnopaństwowych lub nadawały im specjalne prawa (uprawnienia), wyjątkowe w stosunku do pozostałych stanów.

Przywilej koszycki – 1374 r. – Ludwik Węgierski (Andegaweński) !!!

Postanowienia: zostały opisane wyżej.

Najważniejsze to:

- ustalenie wysokości podatku płaconego przez szlachtę do 2 groszy z łanu;
- inne podatki mogły być nakładane tylko za zgodą szlachty;
- udział szlachty w pospolitym ruszeniu obowiązywał jedynie na terytorium państwa polskiego.

Przywilej czerwiński – 1422 r. – Władysław Jagiello

Najważniejsze postanowienia:

- nienaruszalność majątku szlachcica (konfiskata majątku szlacheckiego możliwa tylko po wyroku sądowym);
- król, bez uzyskania zgody rady królewskiej, nie mógł bić monety.

Inne:

- zakaz łączenia w jednym ręku urzędu sędziego i starosty.

Przywilej warecki – 1423 r. – Władysław Jagiello (mniej istotny przywilej)

Postanowienia:

- król uregulował zakres sądowych uprawnień starosty.

Przywilej jedlneński – 1430 r. – potwierdzony przywilejem krakowskim – 1433 r. – Władysław Jagiello

[przywilej ten jest nazywany przywilejem jedleńsko-krakowskim (1430-1433)]

Najważniejsze postanowienia:

- nietykalność osobista szlachty (nie można ukarać i uwięzić szlachcica posesjonaty, czyli posiadającego majątek ziemski, bez wyroku sądowego – to fundament szlacheckiej wolności).

Inne:

- przywilej krakowski zagwarantował wyłączność szlachty na sprawowanie urzędów państwowych, ziemskich i niektórych kościelnych;
- rozszerzał prawa polskie na ziemie ruskie.

Przywileje cerkwico-nieszawskie – 1454 r. – Kazimierz Jagiellończyk

[wydane jako odrębne postanowienia dla Wielkopolski (w Cerkwicy) i dla poszczególnych ziem Małopolski (w Nieszawie)]

Najważniejsze postanowienia:

- król nie mógł zwoływać pospolitego ruszenia, nakładać nowych podatków i ustanawiać nowych praw bez zgody sejmików ziemskich.

Inne:

- zaostrzenie przepisów dotyczących zbiegostwa chłopów.

Przywilej piotrkowski – 1496 r. – Jan Olbracht

Postanowienia:

- szlachta uzyskuje wyłączne prawo posiadania ziemi (mieszczanom zakazano kupowania dóbr ziemskich poza obszarem własności miejskiej, czyli ziem posiadanych przez miasto);
- szlachtę zwolniono z opłat celnych (z ceł) za przewożone towary pochodzące z własnych dóbr lub sprowadzane na własne potrzeby;
- wprowadzał zasadę, że w ciągu roku mógł opuścić wieś tylko jeden chłop (czyli ograniczał wychodźstwo chłopów ze wsi do miasta).

Inne:

- gwarantował szlachcie monopol (wyłączność) na wyższe urzędy kościelne.

Przywilej mielnicki – 1501 r. – Aleksander Jagiellończyk

Postanowienia:

- przekazywał całą władzę w państwie w ręce senatorów, król miał być tylko przewodniczącym senatu;
- niepodporządkowanie się lub niewykonanie przez króla poleceń senatu zwalniało od przysięgi na wierność, a król mógł być uważany za tyrana i nieprzyjaciela.

Skutek: znaczne ograniczenie władzy króla na rzecz senatu; przywilej praktycznie wprowadził w Polsce republikę oligarchiczno-arystokratyczną z odwoływalnym królem stojącym na czele senatu.

Konstytucja nihil novi (nic nowego) – 1505 r. – Aleksander Jagiellończyk

[Do jej uchwalenia na sejmie w Radomiu doprowadził kanclerz Jan Łaski.]

Postanowienia:

- żadne zmiany w istniejących prawach i przywilejach szlacheckich oraz żadna nowa ustawa nie mogą być wprowadzone przez króla bez zgody obu izb sejmiku walnego, czyli izby senatorskiej oraz izby poselskiej (wprowadziła ona system parlamentarny oparty na trzech stanach sejmujących: królu, sejmie i senacie, których wspólna zgoda była niezbędna do uchwalenia prawa).

Inne:

- zakaz trudnienia się przez szlachtę handlem i rzemiosłem pod groźbą utraty szlachectwa (te zajęcia zostały zarezerwowane dla mieszczan);
- potwierdzono wszystkie dotychczasowe przywileje i prawa stanowe szlachty.

Cechą charakterystyczną okresu średniowiecza był **uniwersalizm** (w każdym kraju europejskim kultura posiadała podobne lub identyczne cechy – była uniwersalna). Kultura europejska miała chrześcijański charakter. Ludzie wykształceni posługiwali się łacina (język międzynarodowy). W architekturze wyróżniamy dwa style: romański i gotycki. Na przełomie XI/XII w. na dworach monarchów i możnowładców wykształciła się kultura rycerska.

Pomiędzy kulturą literacką, kościelną (piśmienną) a ludową (niepiśmienną – folklor) istniał ogromny dystans. Na przełomie XII/XIII w. ze szkół katedralnych (katedra – kościół, w którym rezyduje biskup) powstały uniwersytety. Ich absolwenci nie zawsze zostawali duchownymi.

W XIII w. powstały zakony żebracze: franciszkanów i dominikanów. Utrzymywały się one z jałmużny, a nie – jak inne – z majątków ziemskich. Franciszkanie głosili proste kazania i pogłębiali ludową pobożność, zaś dominikanie (np. św. Tomasz z Akwinu) specjalizowali się w nauce i zwalczali heretyckie poglądy (niezgodne z naukami Kościoła).

Na przełomie XIV/XV w. kościół katolicki pogrążył się w kryzysie. Siedzibę papieżstwa przeniesiono z Rzymu do Awinionu (okres „niewoli awiniońskiej”). Doszło do **schizmy zachodniej (tzw. wielkiej schizmy)**, którą na początku XV w. zakończył sobór w Konstancji (1414-1418). Część profesorów uniwersyteckich była zwolennikami **idei koncyliaryzmu** (nadrzędnej władzy soboru nad papieżem i całym Kościołem), która w Kościele się nie przyjęła. Podczas tego soboru Polskę reprezentował rektor Akademii Krakowskiej – Paweł Włodkowic.

Styl romański – cechy charakterystyczne:

- budulcem były kamienie;
- grube mury;
- niskie budowle, ponieważ kamień był ciężki;
- małe okna i mało okien, więc wewnątrz panował półmrok;
- okna zakończone łagodnym, półokrągłym łukiem;
- sklepienia kolebkowe.

Przykład budowli: Kościół w Strzelnie, Kościół w Kruszwicy.

Styl gotycki – cechy charakterystyczne:

- budulcem była czerwona cegła;
- cieńsze mury;
- budowle wysokie, strzeliste, bo cegły były lżejsze niż kamień;
- duże okna i dużo okien, więc wewnątrz było jasno; w oknach były witraże;
- okna zakończone ostrym łukiem;
- sklepienia krzyżowo-żebrowe.

Przykład budowli: Kościół Mariacki w Krakowie, zamek krzyżacki w Malborku, katedra Notre Dame w Paryżu. Przykład rzeźby: Ołtarz Wita Stwosza w Kościele Mariackim w Krakowie.

Wit Stwosz – rzeźbiarz, który w **XV w.** przybył do Polski z Niemiec za panowania króla Kazimierza Jagiellończyka. Rzemieślnik ten wykonał **ołtarz mariacki** umieszczony w **Kościele Mariackim w Krakowie** (ówczesnej stolicy Polski). Ołtarz Wita Stwosza to cenne źródło historyczne. Dzieło to przedstawia Maryję i Apostołów w polskich strojach okresu XV w. Na ołtarzu uwiecznione zostały wnętrza mieszkalne XV-wiecznej Polski. Postacie trzymają średniowieczne przedmioty.

Za wynalazcę druku uznaje się Chińczyków, którzy również wynaleźli papier (wcześniej korzystano z papirusu i pergaminu). Ich forma drukowania nie upowszechniła się w Europie, a pierwsza europejska wytwórnia papieru została założona w XI w. przez Arabów na Sycylii.

Jan Gutenberg (Niemiec – Johannes Gutenberg) był niemieckim rzemieślnikiem (złotnikiem) i mincerzem (zajmował się biciem monety). W **1450 r.** wynalazł **druk**, a raczej sposób drukowania za pomocą ruchomej (wymiennej) czcionki (czcionki to małe drewniane klocki, na których wryto pojedyncze litery). Uznaje się go również za wynalazcę aparatu do odlewania czcionek oraz prasy drukarskiej. Pierwszą książkę wydano w ten sposób w 1455 r. W większych miastach powstawały drukarnie – zwłaszcza tam, gdzie były uniwersytety.

Skutkiem tego wynalazku było wydawanie książek w większych nakładach, stały się one tańsze, bardziej dostępne (niż te ręcznie przepisywane w średniowieczu). Dzięki temu szybciej rozprzestrzeniły się informacje, co miało ogromne znaczenie w rozprzestrzenianiu się różnych nowinek lub haseł reformacyjnych w XVI w.

Coraz częściej wydawano nie tylko książki religijne, ale również naukowe, a także ulotki i mapy (coraz dokładniejsze mapy umożliwiały żeglarzom organizowanie coraz śmielszych wypraw).

Przyjęcie chrztu przez Polskę w 966 r. włączyło ją w krąg europejskiej cywilizacji chrześcijańskiej, łacińskiej. Władcy piastowscy wspierali kościół w krzewieniu nowej wiary.

Klasztory i stolice biskupie były pierwszymi ośrodkami, w których pielęgnowano naukę i literaturę. Powstawały tam pierwsze szkoły. Ważnymi ośrodkami kultury były dwory monarchów oraz dwory rycerzy. Na dworach władców działali kronikarze. **Gall Anonim, Wincenty Kadłubek, Jan Długosz.** Długosza uznaje się za pierwszego polskiego historyka i wybitnego geografa.

Akademia w Krakowie powstała za Kazimierza Wielkiego w **1364 r.** Po jego śmierci ta wyższa uczelnia zaczęła podupadać. Wznowiła swoją działalność w 1400 r. dzięki klejnotom zapisanym uczelni w testamencie przez królową Jadwigę – żonę Władysława Jagiełły.

GOSPODARKA POLSKA W XVI w.

W XVI w. państwo polsko-litewskie przeżywało intensywny rozwój gospodarczy. W całej Europie nastąpił **wzrost demograficzny**, czyli wzrost liczby ludności, a co za tym idzie zwiększyło się zapotrzebowanie na żywność – zwłaszcza na zboże, ponieważ ziemniak dopiero zaczynał się upowszechniać (przywożono go z ameryki, ale początkowo traktowano jako roślinę ozdobną). Po wojnie trzynastoletniej Polska odzyskała Pomorze Gdańskie (w 1466 r.), dzięki czemu miała bezpośredni dostęp do Morza Bałtyckiego – Polacy nikomu nie musieli płacić ceł, co przyczyniło się do ożywienia handlu. Szlachta bogaciła się również na pośrednictwie w handlu – przez Polskę przebiegały szlaki handlowe ze Wschodu na Zachód oraz z Północy na Południe.

Polskę w XVI w. nazywano „spichlerzem Europy”, ponieważ polska szlachta zajmowała się głównie produkcją i eksportem ogromnej ilości zboża (głównie pszenicy i żyta), w które zaopatrywała Europę Zachodnią (eksportowała do Europy Zachodniej – głównie do Holandii, ale też do Szwecji, Francji, Anglii, Hiszpanii i Włoch). Majątki ziemskie położone nad Wisłą korzystały najbardziej. Zboże z folwarków przewożono do spichlerzy (zachował się taki m.in. w Kazimierzu Dolnym), z których przeładowywano je na tratwy lub statki i splawiano Wisłą do Gdańska, czym zajmowali się **flisacy**. Szlachta osobiście zajęła się rolnictwem i sprzedają płodów rolnych. Przestała pędzić rycerski tryb życia, w którym głównym zadaniem była walka, a praca fizyczna była czymś hańbiącym.

W wyniku uprawy tak dużej ilości zboża w Polsce **pogłębiał się dualizm gospodarczy Europy** – w Europie Zachodniej rozwijało się rzemiosło, przemysł, natomiast w Europie Wschodniej – rolnictwo.

W **XVI w.** gwałtownie rozrastały się folwarki pańszczyńniane (na terenach polskich i litewskich), w których osiadła szlachta. Aby pozyskać nowe tereny pod uprawę, karczowano lasy (w Europie Zachodniej wzrosło zapotrzebowanie na węglę i len (bo rozwijał się przemysł), potaż (środek chemiczny uzyskiwany z popiołu drzewnego, używany m.in. do wyrobu mydła, szkła i piwa), miód, wosk, a także na drewno i smołę – potrzebne do budowy statków wykorzystywanych do wielu morskich wypraw).

Odtąd na wsi były nie tylko małe gospodarstwa chłopskie, ale również ogromny folwark, w którym znajdował się pański (szlachecki) dwór. Wcześniej chłopci za użytkowanie ziemi płacili panu (właścicielowi ziemi) czynsz w naturze lub pieniądzu oraz odrabiali pańszczyznę (przymusowa, darmowa praca chłopów na polu pana). Od XVI w. wymiar pańszczyzny zaczął gwałtownie wzrastać, wzrosły także inne obowiązki związane z pracą na folwarku, który zaczęto nazywać pańszczyńnianym, bo bez pracy chłopów nie byłby w stanie istnieć. Chłopci pracowali w folwarkach coraz dłużej, ale też coraz gorzej, zaniedbywali również ziemię użytkowaną przez siebie, dlatego ich położenie i warunki życia bardzo się pogorszyły. Chłopci zaczęli przenosić się do miast, z czym nie mogła pogodzić się szlachta, bo traciła darmową siłę roboczą. W 1496 r. uchwalono prawo (przywilej piotrkowski za Jana Olbrachta), które zabraniało chłopom opuszczania wsi bez zgody pana – chłopci stracili wolność osobistą (stali się niewolnikami). Szlachta przejęła również prawo sądenia chłopów (kiedyś miał do tego prawo sąd wiejski, czyli tzw. ława, z sołtysem na czele, ale gdy folwarki pańszczyńniane się rozrastały, szlachta uzyskiwała możliwość wykupu dużych gospodarstw sołtysów i przejęła prawo sądenia chłopów).

Rozwój handlu doprowadził do powstania wielu nowych lub rozwoju istniejących miast – zwłaszcza położonych wzdłuż wiślanego szlaku, np. Gdańska (rozwijało się tam rzemiosło – wytwarzano sukno, aksamit, jedwab, biżuterię z bursztynu, złota i srebra oraz gdańskie meble). W miastach chętnie osiedlali się Żydzi. Mieszczanie zajmowali się głównie rzemiosłem i handlem. Powstawały tu mieszczańskie kamienice oraz rezydencje magnackie. Mniejsze miasteczka różniły się od wsi tym, że miały rynek, kościół i czasami ratusz. Szlachta wkrótce ograniczyła możliwość bogacenia się polskiemu **mieszczaństwu** (w tym kupcom gdańskim), dlatego – w porównaniu z mieszczaństwem Europy Zachodniej – odgrywało ono znikomą rolę w polityce. W

1496 r. uchwalono prawo (przywilej piotrkowski za Jana Olbrachta), w którym zabroniono mieszczanom kupowania dóbr ziemskich poza obszarem własności miejskiej (ziem posiadanych przez miasto), co oznaczało, że wyłączone prawo posiadania ziemi (uprawnej) otrzymała szlachta. Godności kościelne i państwowe mogła piastować tylko szlachta. Mieszczanie musieli płacić cło przy wywozie (eksporcie) i przywozie (importie) towarów z zagranicy, natomiast szlachta była zwolniona z opłat celnych (z ceł) za przewożone towary pochodzące z własnych dóbr lub sprowadzane na własne potrzeby.

Poprzez taką politykę prowadzoną wobec chłopstwa i mieszczan **szlachta zdobyła uprzywilejowaną, nadrzędną pozycję gospodarczą w państwie polsko-litewskim.**

Opracowali: Alicja Borchert i Marek Borchert